SIEGE OF CHITUR

BY

NAGESHRAO VINAYAK BAPAT,

AUTHOR OF 'BAJIRAO I,' 'SAMBHAJI,' 'DADOJI KONDADEO,' 'CAMPAIGN OF PANIPAT,' &c., &c.,

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJI,

PROPRIETOR OF 'JAVAJI DADAJI'S 'NIRNAYA SAGAR' PRESS'

Bombay.

Registered under Act XXV of 1867

1899.

Price 7 Annas.

चितूरगडचा वेढा.

हें पुस्तक

नागेशराव विनायक बापट, वांईकर,

'श्रीमंत पहिले बाजीरावसाहेब पेशवे,' 'छत्रपति संभाजी महाराज,' 'दादोजी कोंडदेव,' 'पानपतची मोहीम,' इ. इ. ग्रंथांचे कर्ते

यांनीं लिहिलें.

तें

मुंबई येथें

जावजी दादाजी यांच्या

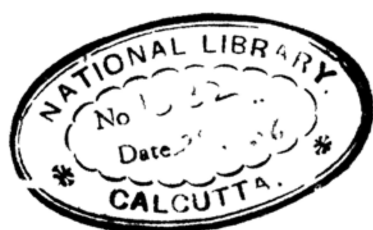
'निर्णयसागर' छापखान्याचे मालक **तुकाराम जावजी**

यांनीं छापून प्रसिद्ध केलें.

आवृत्ती पहिली.

इ. स. १८९९.

किंमत ७ आणे.

NATIONAL LIBRARY
No
Date
CALCUTTA

श्रीमंत

मातुःश्री कमासाहेब शिर्के, बडोदें,

यांस,

परवानगीनें

हें पुस्तक कृतज्ञतापूर्वक सन्मान

बुद्धीनें

ग्रंथकर्ते यांनीं समर्पण केलें

असे.

प्रस्तावना.

चितूरगड हा किल्ला रजपुतान्यांत उदेपूर संस्थानच्या ताब्यांत आहे. तें रजपुताना-माळवा रेलवेचें एक स्टेशन आहे. तेथून उदेपुरास एक आगगाडीचा फांटा गेला आहे. हा किल्ला अजमीरच्या दक्षिणेस ११५ मैलांवर आहे. तो विंध्याद्रिपर्वताचाच एक भाग असून जमिनीपासून सुमारें ५०० फूट उंच आहे. त्याचा दक्षिणोत्तर विस्तार सुमारें साडेतीन मैल आहे. हल्लीं तो गड पडक्या स्थितींत असून त्याची तटबंदी अगदीं जीर्ण झाली आहे. तरी तटबंदीवर जुन्या तोफा आहेत त्या पाहिल्या ह्मणजे तो गड शत्रूवर तुटून पडण्याच्या तयारीनेंच उभा आहे कीं काय, किंवा कोणी भीमरूपी बलाढ्य मल्ल दंड ठोकून मांडीवर थाप मारून मान व छाती पुढें झुकती ठेवून कुस्ती करण्यासाठीं तयार झाला आहे कीं काय, असा भास होतो. गडाचा 'रामपोळ' या नांवाचा थोरला दरवाजा जमिनीपासून सुमारें ३५० फूट उंचीवर आहे. पूर्वीं रजपूत लोकांनीं मुसलमानांच्या छलापासून मुक्त होण्याकरितां या गडावरून पुष्कळ लढाया मारल्या होत्या. लुखमूशी या नांवाचा एक रजपूत राजा या ठिकाणीं होऊन गेला. त्याच्या कारकीर्दींत इ० सन १३०३ सालीं अल्लाउद्दिन खिलजी यानें किल्ल्यावर हल्ला करून तो उडवून दिल्हा. त्या

वेळेस हजारों रजपूत स्त्रियांनीं आपल्या पुरातन चालीप्रमाणें जोहार करून अग्निकाष्ठ भक्षण केलीं. किल्ल्यांतील तळघरांत अग्नि पेटवून त्यांत उड्या टाकून त्यांनीं जीव दिले, असें इतिहास व दंतकथा सांगतात. राण्याची चुलती राणी पृद्मिनी या नांवाची होती, ती अत्यंत रूपवती होती. तिला बलात्कारानें हस्तगत करण्यासाठींच अल्लाउद्दिनानें चितूरावर स्वारी करून किल्ल्याला वेढा देऊन बसला होता. तो किल्ला अभेद्य आहे अशी त्याची ख्याति होती. तो बनास नदीच्या किनाऱ्यावर उंच व लांबट अशा एका पहाडावर असून त्याचा पडकोट त्या पहाडाच्या कडेकडेवर बांधलेला आहे. 'टाड्चें राजस्तान' या पुस्तकांत किल्ल्याचा नकाशा दिला आहे. त्या आधारानें एक वुड्कट् तयार करवून त्याचें चित्रही या पुस्तकाच्या आरभीं जोडलें आहे. त्यांत एक विजयश्रीद्योतक स्तभ आहे. त्याचें शिल्पपाटव फारच चांगलें आहे. तो फार विशाल व सुरेख असून त्याची उंची १२० फूट आहे. त्याचें वर्णन टाड्ने फार सुंदर केले आहे. गडावर सुदर सुंदर जुनीं देवालयें, मोठमोठे तलाव व पडके राजवाडे अद्यापि पाहण्यासारखे आहेत.

पुढें इ० सन १५६७ साली अकबरशाहानें चितूरास वेढा दिला. तो हिंदुस्तानांत मोंगल घराण्याचें राज्य मजबूत पायावर स्थापन करणारा बादशाहा होऊन गेला. त्यानें एक जगविख्यात व प्रचंड राजघराणें स्थापन केलें. तो एक उत्तम राज्यव्यवस्थापक व राज्यसूत्रचालक राजा होऊन गेला. त्याच्या राज्यव्यवस्थेच्या धोरणानेंच हल्लीचें सार्वभौम इंग्रजराष्ट्रही हिंदुस्तानांत राज्य करीत आहे. चितूराला वेढा पडला त्या वेळेस मेवाडचा राणा उदेसिंग हा चितूरचा राजा होता. तो अकबरशाहाच्या भयानें चितूरगड सोडून आपल्या मुलांमाणसांसुद्धां राजपिंपळ्याच्या

जंगलांत पळून गेला. मागें त्या गडावरचा किल्लेदार बसंतसिंग व त्याचे अनुयायी रजपूत शिपाई यांनीं व त्यांच्या स्त्रियांनीं अकबरशाहाबरोबर मोठा संग्राम केला. शेवटीं जोहार घेऊन त्यांनीं आपले प्राण दिले; पण, शत्रूला शरण गेले नाहींत. या जगांत सुखानें संसारयात्रा करण्यास स्त्री व पुरुष यांना परस्परांची जरूर असते. एक नसलें तर दुसरें संसारसुखाला मुकतें. चितूरगडावर जशीं कित्येक सुंदर सुंदर सरोवरें होतीं, त्याचप्रमाणें तेथें रजपूत स्त्रिया हीं एक प्रकारचीं प्रेमजलानें तुडुंब भरलेलीं मानससरोवरें, आणि तेथील पुरुष हे त्या सरोवरांवर विहार करणारे राजहंसपक्षी, होत. मानससरोवरें एकाएकीं आटून गेलीं, किंवा नाहींशीं झालीं, तर राजहंसांचा तेथें काय उपयोग? आणि राजहंस ब्रह्मलोकास निघून गेले तर, त्या सरोवरांची शोभा पाहून त्यांच्या प्रेमोदकांत यथेच्छ क्रीडा करावी कोणीं? तात्पर्य, राजहंस आणि मानससरोवरें हीं परस्परावलंबी आहेत. एक नसलें तर दुसऱ्याची शोभा नाहीं. असो, चितूरगड अकबरशाहानें सर केल्यावर पुढें राणा उमरावसिंह यानें डोंगरी प्रदेशांत उदेपूर या नांवाचें एक टोलेजंग शहर वसविलें. तेंच हल्लीं उदेपूर राज्याचें राजधानीशहर आहे. एका इंग्रजी पुस्तकाच्या आधारानें ही चितूरगडच्या वेढ्याची सविस्तर हकिकत लिहिली आहे. हींत मुख्यत्वानें किल्लेदाराची स्त्री गुलाबबाई हिचा मानी स्वभाव, धाडस, स्वधर्मश्रद्धा व स्वजात्याभिमान, वगैरे गुण व्यक्त होतात. ही एक त्या वेळीं इतिहासप्रसिद्ध नरसिंगपूरची शूर दुर्गावती राणी, किंवा अलीकडची झांशीवाली लक्ष्मीबाई राणी होऊन गेली, असें म्हटलें तरी चालेल. अकबरशाहासारख्या तेजस्वी पुरुषाला तिनें बिलकुल दाद दिली नाहीं, किंवा जुमानलें नाहीं. तिनें आपल्याला चितेंत जाळून घेतलें, आपल्या देशभगिनींना जाळून टाकलें, फार तर काय प्रत्यक्ष पोट-

च्या पोरींनाही तीच वाट दाखविली; पण, शेवटपर्यंत ती शत्रूंला शरण गेली नाहीं इतकेंच नव्हे, तर सूड उगविण्यासाठीं तिनें आपल्या गानवादनपटुत्वानें व शौर्यानें अकबरशहाला मोहित करून टाकलें; ह्मणून या भूगंधर्वतनयेचें चरित्र बरेंच मोहक व हृदयंगम झालें आहे. 'येरे येरे दिवसा, आणि भररे पोटा' अशी ही पड घेऊन राहणारी उदरपरायण स्त्री नव्हती. 'रागीट मनुष्याचें प्रभुत्व अग्नींत टाकलेल्या मीठासारखें क्षणांत नाहींसें होतें.' असें एका ग्रंथकारानें ह्मटलें आहे, तें हिला लागू पडतें. वास्तविक पाहिलें असतां, अकबरशाहाची योग्यता व हिची योग्यता यांमध्यें जमीनअस्मानाचें अंतर होतें. काजव्यानें ह्मणावें, मी आपल्या उजेडानें सूर्याला दिपवीन; मुंगीनें ह्मणावें, मी पृथ्वी फोडून पाताळांत प्रवेश करीन; किंवा टिटवीनें ह्मणावें, मी समुद्र शोषून टाकीन; अशा प्रकारचा तिचा तो बालिश प्रयत्न होता, तरी दगडापेक्षांही कठिण बनून भीषण संग्रामभूमीवर उभी राहून तिनें वीरश्रीच्या एका प्रसिद्ध लालाबरोबर तरवारीचे दोन हात केले, हें काय थोडें केलें? तिचें देवाजवळ मागणेंच होतें कीं, 'देवा, माझे प्राण गेले तर जावोत; पण, माझी अब्रू संभाळ, माझी लज्जा राख.'

पूर्वी रजपूत लोकांत कित्येक वर्णनीय पुरुष व स्त्रिया होऊन गेल्या. त्यांनीं आपल्या देशाचें वैभव राखण्यासाठीं काय काय केलें, त्यांच्या अंगीं देशाभिमान व कुलाभिमान कसा सोज्वल रीतीनें वास करीत होता, स्वातंत्र्य कायम राखण्यासाठीं त्यांचें मन कसें स्फुरत होतें, महत्व टाकून स्वदेशहितार्थ आपलें तन, मन, धन कसें अर्पण करीत आणि अश्रांत श्रम घेत, इत्यादि गोष्टी या पुस्तकापासून वाचकांनीं ध्यानांत ठेवण्यासारख्या आहेत.

नुसतें लढाईचेंच वर्णन दिल्यानें वाचकांची तृप्ति होणार नाहीं असें समजून, अकबरशाहा व त्याचे प्रतिस्पर्धी रजपूत लोक यांचा थोडासा वृत्तांत या पुस्तकाच्या आरंभीं व शेवटीं देऊन मध्यें चितूरगडच्या लढाईचें वर्णन दिलें आहे. तें जितकें भरपूर व साधार देववेल तितकें दिलें आहे. प्रसंगविशेषीं व स्थलविशेषीं, कोठें पोक्त, उदात्त व उन्नत विचार; कोठें कोटिक्रम व नम्र परिहास; व कोठें शब्दप्रहार आणि सत्यनिरूपण; हे प्रकार पाहण्यांत येतील. पुस्तकाची भाषासरणि जितकी साधी, गंभीर, सालंकृत, सुबोध व सुरस करवेल तितकी केली आहे. यांत मुख्य वीर व भयानक रसांचेच प्रसंग भरले आहेत. क्वचित् स्थलीं शृंगाररसाचीही थोडीशी झांक दिसून येईल.

या खेपेसही हें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचें श्रेय निर्णयसागर छापखान्याचे मालक यांनींच घेतले आहे, तर मराठी भाषेच्या उत्कर्षाविषयीं उत्सुक असलेले लोक यांस उदार आश्रय देतील, अशी आशा आहे.

ग्रंथकर्ता.

प्रकाशकारांची प्रस्तावना.

चांगल्या चांगल्या ग्रंथकारांचे ग्रंथ छापून प्रसिद्ध करण्याचा कित्ता आमचे कैलासवासी तीर्थरूप यांनीं आह्मांस घालून दिला आहे. त्यास अनुसरून रावसाहेब नागेशराव विनायक बापट, लोकविश्रुत ग्रंथकर्ते, यांचें 'चितूरगडचा वेढा' या नांवाचें पुस्तक हल्लीं आह्मी छापून प्रसिद्ध करीत आहों. या गृहस्थांचें नांव माहित नाहीं असे लोक आपल्या महाराष्ट्रांत विरळाच सांपडतील. यांचे 'बाजीराव पेशवे,' 'छत्रपति संभाजी महाराज', 'दादोजी कोंडदेव' वगैरे कित्येक लोकप्रिय ग्रंथ आह्मीं पूर्वींच छापून प्रसिद्ध केले आहेत. प्रस्तुतच्या पुस्तकाला त्यांनीं 'चितूरगडचा वेढा' असें नांव दिलें आहे, तरी त्यांत अकबर बादशाहा व रणशूर रजपूत लोक यांची थोडक्यांत विश्वसनीय चरित्रेंच दिलीं आहेत, असें ह्मटलें तरी चालेल. यांत चितूरगडच्या लढाईचा मुख्य कथाभाग आहे, ह्मणून तो किल्ला, अकबर बादशाहा, व ग्रंथकर्ते, असे तीन कट आह्मीं पुस्तकाला जोडले आहेत. लोकांकडून पूर्वींप्रमाणें या पुस्तकालाही उदार आश्रय मिळेल अशी उमेद आहे.

मुंबई.	**तुकाराम जावजी,**
जानेवारी १८९९.	"निर्णयसागर" छापखान्याचे मालक.

या पुस्तकाविषयीं नामदार न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे, हायकोर्ट जज्ज–मुंबई, यांचा

अभिप्राय.

रा० रा० रावसाहेब नागेशराव विनायक बापट यांस,

साष्टांग नमस्कार विनंति विशेष,

आपलें पत्र आलें तें पावलें. 'चितूरगडचा वेढा' हें हस्तलिखित पुस्तक तुह्मीं इकडे अभिप्रायाकरितां पाठविलें होतें. ज्या मूळ इंग्रजी ग्रंथावरून हें पुस्तक लिहिलें तोही ग्रंथ वाचून पाहिला. तुह्मीं लिहिलेली गोष्ट मूळ आधारभूत ग्रंथास जुळून आहे. त्यांत स्वकल्पित कांहीं भाग असेल असें वाटलें होतें; परंतु, तसा प्रकार दिसला नाहीं. ग्रंथाची भाषा आपल्या नेहमींच्या रीतीप्रमाणें पोक्त व फार रसभरित आहे, व रजपूत लोकांची स्थिति त्या वेळीं कशी होती, याचें चित्र तुमचें ग्रंथांत उत्कृष्ट रीतीनें वठलें आहे. कळावें, हे विनंति.

मुंबई.
ता० ४–१०–९७. } **महादेव गोविंद रानडे.**

रा० रा० विष्णु दाजी गद्रे, प्रियदर्शिका वगैरे पुस्तकांचे कर्ते यांचा अभिप्राय.

आपलें 'चितूरगडचा वेढा' हें सर्व पुस्तक मीं वाचून पाहिलें. गोष्ट लहानशीच, पण चटकदार, मनोरंजक व हृदयद्रावक झाली आहे. संविधानक चांगलें असल्यामुळें आपल्या सारख्या कुशल ग्रंथकाराच्या हातून ती कशी वठेल याविषयीं शंकाच धरावयास नको.

ग्रंथकार

रा० सा० नागेशराव विनायक बापट,

बडोदें.

॥ श्रीः ॥

साक्या.

चिरंजीव जामाता माझा लक्ष्मणराव जयाचें ॥
वेळणकर उपनाम असे तो होवो पात्र जयाचें ॥
त्याला रक्षो सतत हरी ॥ उसळुनि करुणेच्या लहरी ॥ १ ॥

भाग्यवती सौभाग्यवती मनुताई प्रिय मम कन्या ॥
संतोषाचें संतत भाजन होवो तीही धन्या ॥
श्रीहरि तिजला सुख देवो ॥ संकट विलयाला नेवो ॥ २ ॥

साधुशिरोमणि हरिबोवाच्या आशीर्वचनें झाला ॥
त्या दोघांला पुत्र सदोदित पावो तोहि सुखाला ॥
निजवंशांतिल मोल्याला ॥ सन्मति देवो हरि त्याला ॥ ३ ॥

त्या मम दौहित्रास विराजे भालचंद्र हें नाम ॥
होवो गुरुच्या करुणेनें तो सकलगुणांचें धाम ॥
शंखगदारिसरोजधर ॥ होवो हरि त्या मोदकर ॥ ४ ॥

त्या सुकुमारासाठीं हें मी पुस्तकरूपी खाद्य ॥
करुनि ठेविलें याची गोडी देवो त्यास अनाद्य ॥
करुणासागर हरि त्यास ॥ रक्षो मानुनि निजदास ॥ ५ ॥

या खाद्याचें सेवन त्याच्या मतिला पुष्टी देवो ॥
वर्षद्वयमित शिशु तो याची अभिरुचि संतत घेवो ॥
ठेवो श्रीहरि त्यास सुखी ॥ विलसो वाणी मधुर मुखीं ॥ ६ ॥

सौजन्यादिक निजगुणवृंदें भूषित उभयकुलाका ॥
करो सदोदित बालक तो त्या रक्षो हरिहि मुलाला ॥
देवो हरि त्या आरोग्य ॥ आणिक वांछित उपभोग्य ॥ ७ ॥

गद्यबोध.

चिरंजीव-व्यंकटेश, दामोदर, राजाराम, रामचंद्र व भालचंद्र यांस.

प्रियबालक हो,

शाळेंतील अंकगणित, बीजगणित व सिद्धांत यांच्याबरोबर खालील सात-कलमी सालंकार गणित शिकून विद्यारूप कामधेनूची कास धरा, म्हणजे तुम्ही मान, धन, कीर्ति आणि परमेश्वरकृपा यांच्या लाभांस पात्र व्हाल.

१ सौंदर्य आणि सुस्वभाव यांची बेरीज करा.

२ मैत्रींतून मत्सर वजा करा.

३ प्रेमाला शुद्धांतःकरणानें गुणा.

४ काल-भाज्याला उद्योग भाजकानें भागा.

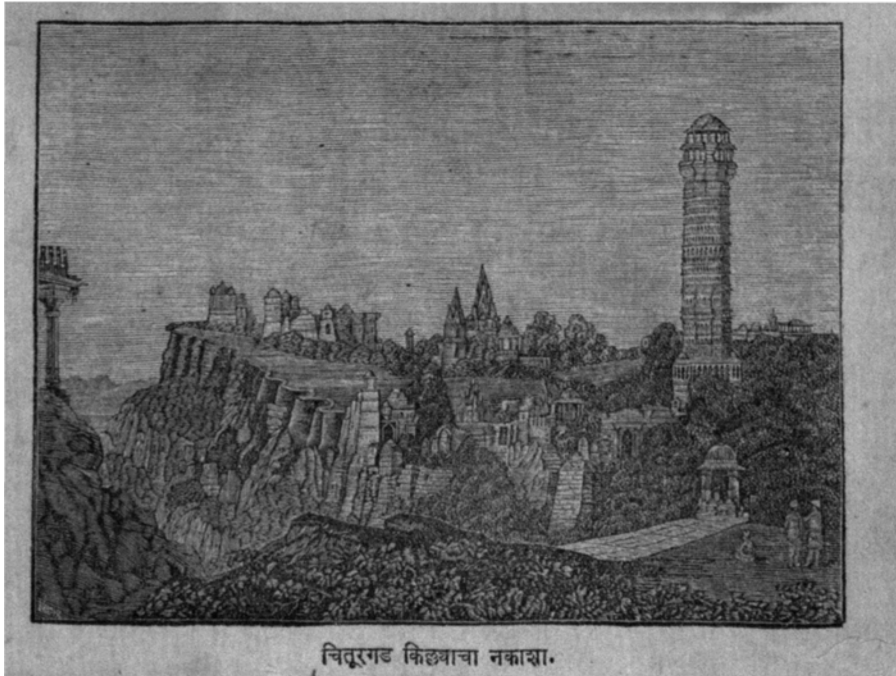
५ परनिंदेचा लघुतम काढा.

६ सुविचारांचा वर्ग व घन करा.

७ दया, क्षमा, शांति, नीति, सत्य आणि परमार्थ यांचीं समीकरणें सोडवा व सिद्धांत सिद्ध करा.

हा सोनेरी वर्खानें मढविलेला मधुर मेवा तुम्हांस (बंधुपुत्र व कन्यापुत्र यांस) पुष्टिप्रद होवो.

ग्रंथकर्ता.

चितूरगड किल्ल्याचा नकाशा.

चितूरगडचा वेढा.

भाग पहिला.

उपक्रम.

या पुस्तकांत मुख्यत्वें चितूरगडच्या लढाईचा विस्तारपूर्वक वृत्तांत दाखल करण्याचा विचार आहे. ही लढाई मोंगल बादशाहा प्रसिद्ध अकबरशाहा व उदेपूरचें राजधानी शहर चितूरगड एथील रजपूत लोक, या उभयतांमध्यें इ० सन १५६७ सालीं झाली. परंतु, नुसतें लढाईचें वर्णन वाचल्यानें वाचकांची तृप्ति होणार नाहीं, सबब अकबराची पूर्वपीठिका व रजपूत लोकांची, विशेषेंकरून उदेपूरघराण्याची, थोडीशी माहिती एथें देणें अवश्य आहे.

अकबराच्या बापाचें नांव हुमायून. त्याचा पराभव होऊन तो वनवासांत दिवस काढीत असतां उमरकोट एथें अकबराचें जन्म इ० स० १५४२ त झालें. त्याच्या मातुश्रीचें नांव हमीदा. हीं नवराबायको पळून जात असतां रस्त्यांत उमरकोटचा अंमलदार राणाप्रसाद यानें हुमायूनला आश्रय दिला. त्याच ठिकाणीं हमीदा बेगम प्रसूत झाली. हुमायूनला पुत्र झाल्याची बातमी

कळतांच त्याच्या जवळ एक कस्तूरी भरलेली डबी होती, ती उघडून त्यानें जवळच्या लोकांस ती वांटली, आणि तो ह्मणाला—'या कस्तूरीच्या परिमलाप्रमाणेंच माझ्या पुत्राचा कीर्तिसुगंध सर्व जगभर पसरो.' ही त्याची इच्छा ईश्वरकृपेनें परिपूर्ण झाली. या पुत्राचें 'जलालुद्दिन महंमद अकबर' असें पुरें नांव होतें. पुढें हुमायूनास कंदाहाराकडे पळून जावें लागलें.

अकबर बादशाहा.

या मुलाला वाटेनें संभाळून नेण्याचें कठिण दिसलें, ह्मणून त्याला रस्त्यांत टाकू[illegible] त्याचे आईबाप इराणाकडे निघून गेले. तें मूल कर्मधम[illegible]नें अकतरीच्या हातीं लागलें. पुढें इ० स० १५४५ च्या सालीं आक्टोबर महिन्यांत तें अर्भक आईबापांच्या स्वाधीन झालें. त्या समयीं त्याचें वय फक्त ३ वर्षांचें होतें.

इ० सन १५५५ सालीं, तारीख १८ जून रोजीं, सरहिंद रणभूमीवर शिकंदरशाहा व हुमायून या दोघांमध्यें घोर संग्राम झाला. त्या युद्धांत हुमायूनच्या बाजूला बहिरामखान हा नांवाजलेला सरदार होता. ते दोघे मोठ्या शौर्यानें लढले. त्या समयीं अकबराचें फक्त १३ वर्षांचें बाल वय होतें, तरी त्यानें विलक्षण शौर्यप्रभाव दाखविला. शेवटीं, शिकंदरशाहाचा पराभव होऊन तो डोंगरी प्रदेशांत पळून गेला, आणि हुमायूनास जय मिळाला. हुमायूनानें १५ वर्षें वनवास भोगिला. नंतर दि-

ह्मीपदावर तो कायम झाला. पुढें एक वर्षाच्या आंतच हुमायून वारला. त्या वेळेस अकबर तेरा वर्षांचा होता. हुमायूनाचा अंत आग्रा एथें झाला. पुढें कांहीं वर्षांनीं आपल्या पित्याच्या थडग्यावर अकबरानें अरसपानाची सुंदर कबर बांधविली, ती अद्यापि पाहण्यासारखी आहे.

अकबरावर हुमायूनाची अत्यंत प्रीति होती. दहाव्या वर्षा-पासूनच हुमायून त्याला राज्यकारभाराचें वळण व शिक्षण देऊं लागला.

अकबर एक वर्षाचा असतांना तो त्याचा चुलता कामरान याच्या हातीं लागला. कामरानाचें व हुमायूनाचें काबुलास युद्ध झालें त्या वेळेस तोफेचा गोळा अकबराला लागावा ह्मणून कामरानानें मुद्दाम त्या अर्भक राजाला तटावर नेऊन ठेविलें. त्या कठिण प्रसंगीं त्या ठिकाणीं केवळ परमेश्वरानेंच त्याचें संरक्षण केलें. या ठिकाणीं:—

'असतां विधिकवच नव्हे काळा[illegible] विनाश कुंतांनीं' या शकुंतलाख्यानांतील मोरोपंतांच्या [illegible] स्मरण झाल्याविना रहात नाहीं. असो.

पुढें त्यास अनेक वेळां कारागृहवास भोगावा लागला. ते त्याच्या जीवावरचेच प्रसंग टळले. सर्व संकटांतून तो पार पडला. त्याच्या हातून पुढें मोठमोठीं कार्यें व्हावयाचीं होतीं, व त्याची सत्कीर्ति इतिहासांत अजरामर होऊन रहावयाची होती, ह्मणूनच तो बचावला गेला असें ह्मटलें पाहिजे.

त्याला लहानपणीं खरें शिक्षण मिळालेंच नाहीं. धामधु-मीच्या प्रसंगीं प्रत्यक्ष अनुभवानें जें शिक्षण मिळालें तें मात्र चांगलें भरपूर मिळालें. त्याची बुद्धि तीव्र असल्यामुळें त्या शिक्षणाचा ठसा त्याच्या मनावर अत्युत्तम उठला. बापाच्या

वेळचा एकनिष्ठ व शूर सरदार बहिरामखान हा लहानपणीं त्याचा उत्तम गुरु व पालनकर्ता होता. हुमायून मरण पावतांच बहिरामखानानें त्याला बादशाहीपदावर स्थापन केलें. त्या वेळेस त्याला नुकतें १३ वें वर्ष लागलें होतें. राज्यकारभाराचा सर्व भार बहिरामखानाच्या शिरीं होता. पुढें अकबरानें नीतीनें, मोठ्या चातुर्यानें व दक्षतेनें राज्यकारभार केला. त्याच्या कारकीर्दींत त्याची प्रजा सुखी झाली; त्यामुळें या पृथ्वीवर जे जे महान् महान् राज्यकर्ते झाले, त्यांच्यामध्यें इतिहासकारांनीं अकबराची श्रेष्ठत्वानें गणना केली. याचें श्रेय बऱ्याच अंशीं बहिरामखानाला मिळालें पाहिजे.

बहिरामखानानें कांहीं अपराध्यांस कडक शिक्षा दिल्यामुळें त्याचें व अकबराचें पुढें पुढें बनेनासें झालें. अकबर जसजसा मोठा होत चालला तसतशी राज्यसत्ता आपल्या हातीं असावी असें त्याला वाटूं लागलें. बहिरामखानाच्या ताब्यांतून मोकळा होण्यासाठीं त्यानें एक विलक्षण युक्ति योजिली, ती अशीः–एके दिवशीं तो व बहिरामखान दोघे मिळून जंगलांत शिकारीस गेले असतां आपली आई आजारी पडल्याचें निमित्त सांगून अकबर कोणासही न कळवितां एकाएकीं दिल्लीस परत गेला. तेथून त्यानें बहिरामखानास सांगून पाठविलें कीं, 'आजपर्यंत आमचा विद्याभ्यास आणि बाळपणचे खेळ चालले होते, ह्मणून राज्यकारभार तुमच्या हातीं असणें जरूर होतें; परंतु, आतां आमचें राज्य आह्मीं स्वतः चालवावें असें मनांत आहे. आमचें कल्याण व्हावें असा तुमचा हेतु असल्यास तुह्मीं आतां सर्व राज्यकारभार सोडून द्यावा. तुमचा वृद्धापकाळ झाला आहे, याकरितां संसाराचा त्याग करून उरलेलें आयुष्य ईश्वरचिंतनांत घालविण्यासाठीं तुह्मीं मक्केस जाऊन रहावें. तुमचा

इतमाम चांगला राहील, अशी तुह्मांस तेथें नेमणूक मिळेल.' त्याच वेळेस त्यानें आपल्या प्रजेस कळण्याकरितां एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला कीं, 'इतःपर आह्मीं आपल्या राज्याचा अधिकार आपल्या हातांत घेतला आहे. सबब यापुढें सर्वांनीं आमचाच हुकूम पाळला पाहिजे. दुसऱ्या कोणाचा अधिकार मानूं नये.'

पण, बहिरामखान मोठा महत्त्वाकांक्षी पुरुष होता. त्याच्या हातून तसें वर्तन झालें नाहीं. त्यानें राज्यांत बंडावा मांडला; पण, त्याचें कांहीं चाललें नाहीं. शेवटीं, तो बादशाहाला शरण आला व मानेला पागोटें बांधून सिंहासनासमोर आडवा पडून त्यानें अकबराची क्षमा मागितली. तेव्हां पूर्वीचे उपकार व त्याची खरी योग्यता स्मरून व त्याची दीनावस्था पाहून अकबराच्या मनाला कळवळा आला. मग त्यानें त्याला आपल्या हातानें उठवून आपल्या उजव्या बाजूस पूर्वीच्या जागीं बसविलें, व सन्मानार्थ एक उंची पोषाख दिला. नंतर तो त्याला ह्मणाला, 'खानसाहेब, आमच्या घराण्यावर तुमचे बहुत उपकार आहेत. तुमची इच्छा असेल तर तुह्मांस एकाद्या प्रांताची सुभेदारी देतों. तशी मर्जी नसेल तर एथेंच दरबारांत राहून कामकाज करीत जा. तसेंही पतकरत नसेल तर मक्केस जाऊन रहा. तेथें तुमच्या मोठेपणास साजे असा तुमचा बंदोबस्त करून देतों.'

पुढें बादशाहानें त्यास सालीना ५० हजार रुपयांचें वेतन करून दिलें. नंतर तो मक्केस जात असतां मुबारिकखान या नांवाच्या इसमाच्या हातून मारला गेला. नंतर त्याचीं बायकामुलें आग्र्यास पाठवून त्यांची त्यानें उत्तम प्रकारची बरदास्त ठेविली. आपल्या प्रथम गुरुजीचे अन्याय पोटांत घालून मोठ्या संतोषानें त्याला मक्केस जाण्यासाठीं रजा दिली. यांत अकबराच्या मनाचा मोठेपणा चांगल्या रीतीनें व्यक्त होतो. समर्थांनीं ह्मटलें

आहे कीं, 'उत्तम गुणें शृंगारला । तो बहुतांमध्यें शोभला । प्रगट प्रतापें उगवला । मार्तंड जैसा' ॥ असो.

त्या वेळेस अकबर फक्त १८ वर्षांचा होता. पुढें त्यानें दुसऱ्याच्या ओंजळीनें पाणी पिण्याचें सोडून देऊन स्वतःच्या अकलेच्या जोरावर आपली राज्यनौका हांकीत नेण्याचा निश्चय केला. पूर्वेकडील प्रांतांत कांहीं बंडें उठलीं होतीं, तीं त्यानें मोडून टाकिलीं. इ० स० १५६० पासून १५६७ पर्यंत सुमारें सात वर्षें बंडें मोडण्यांत गेलीं. हातीं धरलेलें कोणतेंही काम त्वरेनें व चांगलें करण्याची हातोटी आणि शत्रूसही क्षमा करण्याचें औदार्य, हे गुण त्या प्रसंगीं विशेष दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागले होते.

आपलें राज्य चिरस्थायी करण्याच्या उद्देशानें अकबरानें रजपूत लोकांशीं शरीरसंबंध करण्याचा प्रघात घातला. त्यानें पुष्कळ प्रसंगीं रजपुतांस जर्जर करून सोडलें; तरी त्यानें त्यांचीं राज्यें खालसा केलीं नाहींत. त्यांच्याशीं शरीरसंबंध जोडून व त्यांस आपल्या दरबारीं, लष्करी व इतर खात्यांत मोठमोठीं कामें देऊन त्यांना आपलेसे करून घेतले. अफ्गाण लोक मोंगलांचे कट्टे शत्रू होते; ह्मणून त्यांचें नाक खालीं करण्यास रजपूत लोक फार उपयोगीं पडतील असें त्याला वाटलें; ह्मणून त्यानें बादशाहींत अशा प्रकारची व्यवस्था केली कीं, तींत सर्व जातींचा व सर्व प्रकारच्या लोकांचा समावेश व्हावा. रजपूत व मुसलमान यांस त्यानें एकाच मालिकेंत ओंवून ठेविलें. जयपूरचा रजपूत राजा बहारमल्ल यानें आपली कन्या अकबरास इ० स० १५६१ त दिली. नंतर त्या राजाला व त्याचा पुत्र भगवानदास यांना त्यानें आपल्या लष्करांत सरदाऱ्या दिल्या.

जोधपूर संस्थानचा मढतेकिल्ला अकबराच्या लवकर हस्तगत झाला नाहीं. तो किल्ला पाडाव करण्यास त्याला अतिशय प्रयास

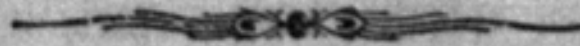
पडले. किल्ल्यांतील अन्नसामग्री संपेपर्यंत तो मोंगलांच्या स्वाधीन झाला नाहीं. लढतां लढतां अर्धे अधिक रजपूत रणांगणावर पडले, तेव्हां राजा मालदेव अकबरास शरण गेला. त्याचा अकबरानें दिल्लीदरबारांत अत्युत्तम सन्मान केला. बादशाहानें आपल्या उजव्या बाजूस त्याला जागा दिली, व त्याचा मुलूख त्याच्या स्वाधीन केला.

मेवाडचा रजपूत राजा उदयसिंह यानें अकबराचें सार्वभौमत्व कबूल केलें नाहीं. तो आपल्याला स्वतंत्र राजा ह्मणवीत असे, आणि सर्व रजपूत राजांत आपण श्रेष्ठ व सार्वभौम आहों असें मानीत असे. त्याला पूर्ण रीतीनें जिंकल्याशिवाय राजपुतान्यावर आपला अंमल बसावयाचा नाहीं असें अकबरास वाटलें. त्या वेळेस चितूरगड ही उदयसिंहाची गादीची मुख्य जागा होती. उस्बक लोकांचें बंड मोडून मोकळा होतांच अकबरशाहा स्वतः माळव्यांतून चितूरगडावर चालून गेला. त्या वेळेस (इ० स० १५६७) चितूरगडच्या संरक्षणार्थ बारा हजार कडवे रजपूत शिपाई ठेविले होते. राणा उदयसिंह जंगली प्रदेशांत निघून गेला होता. ह्या वेळपर्यंत अकबरानें आपल्या सैन्याबरोबर तोफखाना बाळगला नव्हता. चितूरगडाला वेढा देऊन तो हस्तगत करण्याचें काम त्यानें स्वतः केलें. तो किल्ल्याला वेढा देऊन बरेच दिवस लढत राहिला. या ठिकाणीं त्यानें आपलें युद्धकलानैपुण्य दाखविण्याची कमाल केली असें ह्मटलें पाहिजे.

त्याच युद्धाची गोष्ट या पुस्तकांत मुख्यत्वानें वर्णन केली आहे. उदयसिंह युद्धाचें काम किल्लेदारावर व किल्ल्यांतील रजपुतांवर टाकून आपण थोडक्या लोकांनिशीं जंगली प्रदेशांत जीव घेऊन निघून गेला. तरी मागें किल्ला बसंतसिंग किल्लेदाराच्या स्वाधीन राहिला होता. त्याचेंच दुसरें नांव जगमल् अगर

जयमल्ल होतें. तो मोठा नांवाजलेला शूर सरदार होता. त्याच्या हाताखालचे बारा हजार रजपूत शिपाई व बहुतेक सुखवस्तु रहिवाशी तरवारबहाद्दर होते. फार काय सांगावें, त्यांच्या बायकाही पुरुषांप्रमाणें मोठ्या हिंमतदार व शूर होत्या.

बसंतसिंग अकबराच्या सैन्याबरोबर किल्ल्याच्या तटबंदीवरून लढत होता. किल्ल्याभोंवतीं अकबराचा वेढा पडून बरेच महिने लोटले. नेहमीं चकमकींवर चकमकी झडत होत्या. वेढा पडून बरेच दिवस झाल्यावर एक दिवस रात्रीच्या वेळेस बसंतसिंग मशालीच्या उजेडानें सहजगत्या तटबंदीची टेंहेळणी करीत होता. त्याजकडे अकबराची दृष्टि पोहोंचून त्याची 'संग्राम' या नांवाची भरलेली आवडती बंदूक जवळच्या शिपायाच्या हातीं होती ती त्यानें त्याजकडून मागून घेऊन तिचा नेम धरून झट्दिशीं सोडली. ती गोळी बसंतसिंगाच्या छातींत बसून तिनें त्याचा तत्काळ प्राण घेतला; तेव्हां रजपूत शिपायांचा एकदम दम खचल्यासारखा झाला. हें किल्लेदाराची स्त्री गुलाबबाई हिच्या लक्षांत येऊन तिनें पुढें सरून लोकांत नवा दम आणिला. तिनेंही बरेच दिवस अकबराला हात दाखविला; परंतु, शेवटीं आपला निभाव लागत नाहीं असें पाहून रजपुतांच्या रीतीप्रमाणें जोहार करून ती, तिच्या दोघी मुली, तिच्या आश्रित बाया व इतर रजपूत शिपायांच्या बायका यांनीं एका जुटानें आपले देह अग्निनारायणास अर्पण केले. चितूरगडावरील बहुतेक रजपूत शिपाई रणांगणावर मरून पडले! त्याच वेळेस चितूरगड अकबराच्या हातीं लागला. या कथेस आरंभ करण्यापूर्वी अकबराचे प्रतिपक्षी जे रजपूत लोक, त्यांची थोडीशी हकीकत अगोदर पुढील भागांत दिली पाहिजे.

भाग दुसरा.

रजपूत.

हिंदुस्तानाच्या बहुतेक इंग्रजी इतिहासांत रजपूत राजांच्या हकीकतीला स्वतंत्र स्थळ मिळालेलें दिसत नाहीं. वास्तविक पहातां रजपुतांचा इतिहास ह्मणजे हिंदुस्तानचा राष्ट्रेतिहास ह्मटलें तरी चालेल. त्या विषयावर एखादा स्वतंत्र ग्रंथ असणें अगदीं जरूर होतें. अठराव्या शतकांत मराठ्यांचा इतिहास जर स्वराष्ट्राच्या दृष्टीनें विशेष प्रधान गणला जातो तर मुसलमानांच्या अव्वल कारकीर्दींत रजपुतांचा इतिहास महत्त्वाचा व उपयुक्त असलाच पाहिजे. मुसलमानांचा प्रथम हिंदुस्तानांत प्रवेश झाला त्या वेळेस त्यांना जबरदस्त अडथळा रजपूत लोकांकडूनच झाला हें निर्विवाद आहे. बहुतेक मोठमोठे झगडे रजपूत लोकांबरोबरच झाले. त्यांजकडून मुसलमानांचा निःपातही होऊं शकता; परंतु, रजपूत जातीला कपटविद्या स्वप्नांतही ठाऊक नव्हती. आपलें वचन सत्य करण्यासाठीं आणि धर्मपालनासाठीं ते प्राण देणारे होते. अशा उदारपणाच्या स्वभावामुळें त्यांनीं आपल्या सर्वस्वाचा नाश करून घेतला. रजपूत घराण्यांची संगतवार हकीकत आजपर्यंत कोणींही टिपून न ठेवल्यामुळें त्यांच्या धीरोदात्त गुणांचा आपल्यास परिचय न होतां राष्ट्रेतिहासाच्या एका मोठ्या अंगास आपण अगदीं आंचवलों आहों. आमची आह्मांस पुरी ओळख राहिली नाहीं. रजपुतांचा उत्कर्ष विशेष

झाला नसला तरी त्यांच्या अपकर्षामध्येंही त्यांचे सद्गुण आढळून येण्यासारखे आहेत. हें कांहीं थोडें आहे असें नाहीं. ग्रीक, रोमन, वगैरे राष्ट्रांचे इतिहास पाहिले तरी हेंच आढळून येतें. रजपुतांचीं प्रथमपासून तीन घराणीं प्रमुख होतीं. त्यांचा खरा इतिहास खऱ्या कळकळीनें एक टॉड्साहेबानें मात्र बरीच मेहनत घेऊन लिहून ठेवल्याचें दिसून येतें. 'राजस्तान' या ग्रंथांत त्यांच्या सुरस कथा इतक्या विस्तारानें लिहिल्या आहेत कीं, त्यांचें सार काढलें तरी एक मोठा वाचनीय ग्रंथ होईल. त्यांत त्यांचे खरे गुण बरेच व्यक्त करितां येतील; परंतु, तसा प्रकार या लहानशा पुस्तकांत होऊं शकणार नाहीं हें उघड आहे.

सर्व रजपूत राजघराण्यांमध्यें मेवाडचा वंश फार प्राचीन व श्रेष्ठ गणला गेला आहे. मेवाडांत चितूरगड एथें सिसोदिया राजे राज्य करीत होते. चितूरगड–गादीचा मूळपुरुष बाप्पा रावळ या नांवाचा होऊन गेला. वायव्येकडे इराणापर्यंत सर्व प्रदेश बाप्पा रावळानें जिंकला होता, असें इतिहासग्रंथ सांगतात.

संग राण्याचा सर्वांत धाकटा मुलगा–उदयसिंह या नांवाचा होऊन गेला. चितूरास यापूर्वीं (ह्मणजे आह्मी गोष्ट लिहीत आहों त्यापूर्वीं) एक मोठा जोहार त्यांच्या चालीप्रमाणें झाला. त्या वेळेस उदयसिंहाची मातुश्रीही मरण पावली. पुढें दरबाऱ्च्या मंडळीनें उदयसिंहास दूर एका निर्भय स्थळीं नेऊन पोंचविलें. याच उदयसिंहास बनबीरानें ठार मारण्याचा प्रयत्न केला होता; पण, पन्ना नांवाच्या दाईनें एका चमत्कारिक युक्तीनें–आपल्या मुलाला बळी देऊन, उदयसिंहाचें रक्षण केलें. ही गोष्ट करुण रसानें ओतप्रोत भरली आहे. उदयसिंहाचें संरक्षण बाहेरच्या बाहेर झालें. बनबीरानें कहर उसळून दिल्यामुळें तो सर्व लोकांस अप्रिय झाला होता. शेवटीं इ० स० १५४१ त उदय-

सिहानें स्वारी करून आपलें राज्य परत घेतलें. नंतर बनबीर नागपूराकडे पळून गेला. तोच नागपूरकर भोंसल्यांचा मूळपुरुष होय, असें म्हणतात.

याप्रमाणें चितूरगडचें राज्य चितूरगड–घराण्याच्या औरस संततीच्या ताब्यांत गेलें; पण, उदयसिंह जात्या शूर पुरुष नव्हता. अकबराचा बाप हुमायून याचा पराभव होऊन दिल्लींत अस्वस्थता बोकाळल्यामुळें चितूरगडच्या वाटेस लागलेंच कोणी गेलें नाहीं. पुढें अकबरशाहा बापाच्या गादीवर बसल्यावर त्यानें हळूहळू सर्व रजपूत राजांस आपलें सार्वभौमत्व कबूल करावयास लाविलें. रजपूत राजघराण्यांशीं अकबराचे शरीरसंबंध होऊं लागले. जयपूरचा राजा बहारमल्ल यानें आपली एक सुंदर मुलगी अकबरास दिली, आणि अशा रीतीनें बादशाहाशीं स्नेहसंबंध जोडला.

सन १५६७ सालीं अकबरानें चितूरावर स्वारी केली. त्या वेळेस बेदनूरचा ठाकूर बसंतसिंग याच्या हातीं सर्व सत्ता होती. त्यानें मोंगल लोकांशीं बरेंच नेटानें युद्ध केलें. उदयसिंह पळून गेला; तरी इतर सरदारांनीं पलायन करून आपल्या पिढीजाद ब्रीदाला बट्टा लावून घेतला नाहीं. ते चितूरगडच्या संरक्षणासाठीं मोठ्या आवेशानें लढले.

वर सांगितलेला बसंतसिंग हा चितूरगडच्या युद्धांत पुढारी होता. तोच जगमल्ल किंवा बसंतसिंग या नांवानें प्रसिद्ध असून त्याला या युद्धांत अकबराची गोळी लागून पडला. तेव्हां आपल्यास जय येत नाहीं असें पाहून बसंतसिंगाचे शिपाई, त्याची शूर स्त्री गुलाबबाई, तिच्या उपवर झालेल्या दोन मुली, व इतर स्त्रिया, या सर्वांनीं जोहार करून आपले प्राण दिले. स्त्रियांनीं अग्नींत प्रवेश करून आपल्यास जाळून घेतलें; पण, त्या

माउल्या अकबराच्या हातीं जीवंत लागल्या नाहींत. हा चितूरांत तिसरा जोहार झाला.

अकबराच्या सैन्यानें चितूर शहरांत प्रवेश करून राहिलेल्या सर्व स्त्रिया व पुरुष यांची अंगावर कांटा उभा राहण्यासारखी कत्तल केली. तीस हजार लोक या कत्तलींत ठार झाले असें लिहिलें आहे! नंतर धर्माभिमानानें हिंदूंचीं देवालयें, मंदिरें, राजवाडे, वगैरे चांगल्या चांगल्या इमारती अकबराच्या लष्करानें जमीनदोस्त करून टाकिल्या. त्या ओसाड पडलेल्या जाग्यावर त्यानें पुढें मशीदी बांधविल्या. श्री नगरदेवीचें भव्य देवालय पाडवून तेथील नगारे, दिवे, नौबती, अलंकार, सोन्यारुप्यानें मढविलेले दरवाजे, वगैरे सर्व सामान त्यानें आपलें राजधानी शहर आग्रा एथें रवाना केलें.

उदयसिंह चितूरगड सोडून पळून गेला, तो प्रथम राजपिंपळ्याच्या अरण्यांत आणि तेथून पुढें अरवलीच्या डोंगरांत दडून राहिला. नंतर चार वर्षांनीं तो राज्यभ्रंशाच्या व्यथेनें मरण पावला. मरणापूर्वी अरवली डोंगराच्या एका खोऱ्यांत त्यानें उदयसागर या नांवाचा एक मोठा तलाव बांधविला. त्याच ठिकाणीं नंतर त्यानें एक लहानसें खेडें वसविलें. पुढें पुढील पिढीच्या पुरुषांनीं तेंच खेडें वाढवून त्याला शहराची शोभा आणिली. तेंच पुढें राजगादीचें मुख्य स्थान झालें. हल्लीं ज्याला उदेपूर ह्मणतात तेंच तें शहर होय. त्या नांवावरूनच मेवाडचे राणे यांस उदेपूरचे राणे असें ह्मणूं लागले. उदेपूरघराण्याची मूळपीठिका अशी आहे.

उदेपूर, जयपूर व जोधपूर हीं तीनच घराणीं राजपुतान्यांत ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचीं आहेत. या तीन घराण्यांमध्यें उदेपूरचें संस्थान आजमितीला अगदीं खालावलेल्या स्थितींत

आहे. तरी तें फार प्राचीन असून निष्कलंक राहिलें आहे. इ० स० १३०० पासून १८०० पर्यंत ५०० वर्षांच्या अवधींत उदेपूर संस्थानांत उदयसिंहाशिवाय नालायक राजा कोणी निपजला नाहीं. जयपूरच्या राजांनींही उज्वल कीर्ति मिळवून आपलें नांव कायम राखिलें. जोधपुरांतही कांहीं वीररत्नें होऊन गेल्याचे दाखले मिळतात. उदेपूरच्या राजांसारखे सज्जन राजे कोठेंही झाले नसतील. त्यांच्या राज्यावर शत्रूचे हल्ले वरचेवर इतके झाले कीं, त्या आघातांतून हें संस्थान निभावलें कसें, याचेंच आश्चर्य वाटणार आहे. अल्लाउद्दिन, बाबर, अकबर, औरंगजेब, वगैरे पराक्रमी पुरुषांपुढें उदेपूरघराण्याचे राजपुरुष अगदीं टेंकीस आले. अशा भयंकर वावटळी येऊन गेल्या तरी उदेपूरचें राज्य कायमचें कायम राहिलें. मुसलमानांस कधीं हार जावयाचें नाहीं व सत्याचरण सोडावयाचें नाहीं असा त्यांचा निश्चय होता. हें कडक व्रत पाळण्यासाठीं त्यांना व त्यांच्या अर्धांग्यांना, भगिनींना व कन्यादिकांना अनेक वेळां आपल्या प्राणांवर उदार होऊन स्वदेहांचे जोहार करावे लागले, मूळचीं राजधानीशहरें बदलावीं लागलीं व दुसरीं अनेक संकटें भोगावीं लागलीं, तरी ते आपल्या सत्यव्रतापासून च्युत झाले नाहींत. त्यांचें नित्याचरण सुटलें नाहीं. त्यांनीं आपला सदाचरणाचा धोपटमार्ग सोडला नाहीं. उदेपूर संस्थानावर मुसलमानांच्या स्वाऱ्यांवरस्वाऱ्या होत होत्या तरी तेथच्या राणाजींनीं आपलें स्वातंत्र्य दुसऱ्यांच्या हातीं जाऊं दिलें नाहीं, व दुसऱ्यांचें स्वातंत्र्य हरण करण्याची दुष्ट बुद्धि त्यांना उपजली नाहीं. ही गोष्ट त्यांच्या संबंधानें विशेष संस्मरणीय होऊन राहिली आहे.

रजपूत जात जात्या मोठी हट्टी होती. क्षुल्लक मानपानांसाठीं देखील ती वाटेल तितका स्वार्थत्याग करण्यास तयार असे. केवळ

मानपानांसाठीं आणि स्त्रियांच्या पातिव्रत्यरक्षणासाठीं रजपूतांनीं मुसलमानांबरोबर मोठमोठे झगडे केले. टॉड्चा 'राजस्थान' हा एक मोठा इंग्रजी ग्रंथ आहे. त्यांत वीर व करुणरस यांनीं ओत-प्रोत भरलेलीं अनेक कथानकें आहेत. बिकट प्रसंग पडले ह्मणजे सर्व रजपूत लोक एकत्र होत असत. असा त्यांच्यांत पूर्वी अपूर्व मित्रभाव वसत होता. शत्रू कितीही बलाढ्य असला तरी आपण एकजुटानें व नेटानें काम केलें असतां त्याच्या हातून आपलें कांहींएक वांकडें व्हावयाचें नाहीं, अशी त्यांची पूर्ण भावना असल्याचें चितूरगडावरचे रजपूत व अकबर यांच्या झगड्यावरून उघड उघड दिसून येतें. अकबरानें होते तेवढे प्रयत्न केले; पण, उदेपूरचे राणे दांतीं तृण धरून त्याला शरण गेले नाहींत. इतकेंच एथें सांगून आतां पुढील भागापासून चितूरगडाकडे वळूं.

भाग तिसरा.

त्रिपुरसुंदरी आणि त्रिभुवनसुंदरी.

किल्लेदार बसंतसिंग चितूरगडाच्या तटबंदीवर फिरत होता. तेथून तो आपल्या शत्रूच्या वेढ्याची हालचाल पहात होता. शत्रू तटबंदीजवळ येऊन भिडला होता. किल्ल्यांत धान्यसामग्री व दारूगोळा यांचा मनमुराद पुरवठा होता. आंत सुमारें बारा हजार रजपूत शिपाई होते. लढण्याचें व खाण्यापिण्याचें सामान असेपर्यंत शत्रूशीं नेटानें लढण्याचा सर्वांचा कट्टा निश्चय झाला होता. किल्ल्याला शत्रूचा वेढा पडून सुमारें दीड महिना झाला. वेढ्याचें काम खुद्द अकबरानें आपल्या देखरेखीखालीं ठेविलें होतें, तरी किल्लेदारास जेरीस आणण्याचा त्याचा हेतू तडीस गेला नव्हता. वेढ्यांत सांपडलेले सर्व एकजात रजपूत होते. ते शत्रूशीं किल्ल्याच्या तटबंदीवरून निकरानें लढत होते. तटबंदीच्या भिंती फारच मजबूद होत्या. त्यांवर उभे राहून बसंतसिंगाचे लोक वरचेवर शत्रूवर मारा करीत होते, तरी अकबराची मनुष्यहानि फारशी झाली नव्हती.

चितूराला वेढा देऊन फार दिवस बसावें लागलें; यामुळें अकबर बराच कंटाळून गेला होता. यापूर्वी जीं जीं शहरें व किल्ले त्यानें हस्तगत केले, तेथें तेथें त्याच्या फौजेला फार दिवस पडून रहावें लागलें नाहीं. त्याच्या नांवाचा व फौजेचा इतका दरारा बसला होता कीं, वेढा पडल्यावर आंतील लोक

दांतीं तृण धरून शरण येत असत, तसें एथें झालें नाहीं. चितूरची शिबंदी सामान्य प्रतीची नाहीं, ते लोक कट्टे लढवय्ये असून एकाएकीं आपल्याला दाद देणारे नव्हत, असें त्याला कळून चुकलें.

किल्ल्यावर बसंतसिंग उभा राहून व चोंहींकडे फिरून सभोंवतीं टेहेळणी करीत होता, त्या वेळेस त्याची पत्नी गुलाबबाई त्याला जाऊन भेटली. ती बाई रूपानें सुंदर असून तिचें वय सुमारें ३५ वर्षांचें होतें. तिला दोन मुली होत्या. त्याही सुंदर असून उपवर झाल्या होत्या. थोरलीचें नांव त्रिपुरसुंदरी व धाकटीचें त्रिभुवनसुंदरी होतें. गुलाबबाईचे डोळे रागानें लाल झाले होते.

गुलाबबाई—साहेबजी, शेवटीं आपल्या हिंदुधर्मांचा छळ करणाऱ्यांचीच फत्ते होणार ना ?

बसंतसिंग—कसें होणार आणि काय होणार, हें कांहीं निश्चयानें सांगतां येत नाहीं; पण, हा मुसलमान राजा मोठा शूर व दृढनिश्चयी आहे, ह्मणून मात्र जरा भीति वाटते.

गुलाबबाई—काय ? आपल्या किल्ल्यांत इतके लोक असून यांच्यामध्यें त्याच्यासारखा एकही शूर पुरुष नसेल ?

बसंतसिंग—मला नाहीं वाटत कोणी असेलसा. या राजाच्या नशीबाचा ताला असा आहे कीं, त्याला नेहमीं हटकून फत्ते मिळते. फत्ते नुसत्या नशीबानेंच होत नसते. तिला बुद्धीचेंही साह्य असावें लागतें.

गुलाबबाई—कां बरें? असें कां ह्मणतां ? हीं दोन्हीं साधनें त्यांस अनुकूल असून आपण त्यांना यापूर्वी लढून कधीं जेरीस आणलें नाहीं का ?

बसंतसिंग—तें खरें, पण बुद्धिबुद्धींतही अंतर असतें. कोणाची जास्ती चालते, आणि कोणाची कमी चालते.

गुलाबबाई—तर मग आपल्या किल्ल्याचा वेढा उठण्याची आशाच नाहीं कीं काय ?

बसंतसिंग—तसेंच केवळ ह्मणतां येत नाहीं. रजपूत जातीला निराशा ही कधींच ठाऊक नाहीं. तरी इतकें खरें कीं, आपण जीवावर उदार होऊन शत्रूशीं सामना करून त्याचें अतोनात नुकसान करूं; तरच तो वेढा उठवून निघून जाईल.

गुलाबबाई—साहेबजी, त्याला ठाऊक नसेल कीं, आमच्या किल्ल्यांतल्या बाया देखील आपलीं शिरें हातीं घेऊन त्याच्या शिपायांबरोबर लढण्यास सिद्ध आहेत. तशी वेळ मात्र येऊं द्या, ह्मणजे त्याची खातरी होईल.

बसंतसिंग—गुलाब, तूं वेडी आहेस. दुसऱ्या बायका तुझ्या-सारख्या हिंमतदार असतील असें समजत असलीस, तर ती तुझी चूक आहे. चितूरच्या सगळ्या बायका व मुली शूर आणि धैर्यवान् असतील तर आणखी काय पाहिजे ?

गुलाबबाई—साहेबजी, तशी वेळ येऊं द्या ह्मणजे माझ्या रजपूत भगिनी व कन्या यांविषयीं मी जें बोललें त्याची प्रतीति येईल. आतां माझी विनंति एवढीच आहे कीं, मला ह्या लढाईत आपली अर्धभागिनी करा. या शूर राजाबरोबर लढण्यांत आपल्याला जे श्रम होतील व जी कीर्ति मिळेल, त्यांत माझाही थोडा वांटा ठेवा. या वेळेस आ-पल्यालाच जय मिळेल असा माझा होरा वाहतो. पतीला सुखदुःख होतें त्याचा बायकोलाही वांटा मिळाला पाहिजे !

चितूरकिल्ल्याला तीस हजार सैन्याचा वेढा पडला होता.

खुद् अकबरबादशाहा तो वेढा देऊन बसला होता. त्या काळीं अकबरासारखा यशस्वी वीर सगळ्या हिंदुस्तानांत कोणी नव्हता. अशी गोष्ट होती तरी, तीमुळें किल्लेदाराच्या स्त्रीचें धारिष्ट खचलें नाहीं. किल्ल्यांतील शिबंदीची सामग्री व शौर्य यांच्याविषयीं तिला जितका भरंवसा होता, तितका बसंतसिंगाला नव्हता. तिची वडील कन्या त्रिपुरसुंदरी एका तरुण रजपूत सरदाराच्या पुत्राला देऊं केली होती. ती अठरा वर्षांची लावण्यवती कुमारिका होती. चितूराला शत्रूचा वेढा पडूं लागला त्या वेळेस तो आपले लोक बरोबर घेऊन किल्लेदाराच्या मदतीला आला होता. त्याचे लोक थोडेच; पण, चांगले लढवय्ये होते. त्या सरदारपुत्राचें नांव प्रतापसिंग होतें. रजपूताच्या अंगीं धाडस, शौर्य आणि दृढनिश्चय, हे तीन गुण उपजतच असावयाचे. शिवाय, तो तरुण, बुद्धिमान् आणि चांगला देखणाही होता; यामुळें, दुधांत साखर पडल्यासारखें झालें होतें.

त्रिपुरसुंदरीच्या अंगीं अद्यापि मदनाचें विशेष वारें शिरलें नव्हतें. प्रतापसिंग मात्र तिजवर आषक्त झाला होता. तिच्या सौंदर्याला तो लुब्ध झाला होता. तिच्या आईबापांनीं तो तिच्याकरितां वर बघून ठेविला होता. तो तिच्याविषयीं लोलुप होता, तसा तिच्या मनाचा ओढा त्याजकडे अद्यापि लागला नव्हता. त्याच्या अंगचे गुण तिला कळले होते; ह्यामुळें, आईबापांची वरयोजना तिला नापसंत नव्हती; तरी त्याच्याविषयीं तिच्या मनांत अद्यापि प्रेमभावाचा उदय जसा व्हावा तसा झाला नव्हता.

तिच्याबरोबर आपलें लग्न लवकर व्हावें अशी प्रतापसिंगाला उत्कंठा लागली होती. किल्ल्याला अकबरशाहाचा वेढा पडला होता त्याच वेळेस तो लग्नाविषयीं उत्सुक झाला होता. किल्ल्याची शिबंदी व तटबंदी मजबूत असल्यामुळें शत्रू हट्टास

पेटला होता. वेढ्याचें काम पुढें बरेच दिवस चालेल असें वाटल्यावरून तो आपलें लग्न लवकर जुळवून आणण्याच्या प्रयत्नास लागला. नंतर त्याची व त्या रजपूतकन्यकेची एकदां गांठ पडली, तेव्हां त्या उभयतांचें याप्रमाणें भाषण झालें.

प्रतापसिंग—सुंदरी, तारुण्य हा आयुष्याचा उत्तम काल होय. पण, तो हां हां ह्मणतां झट्दिशीं निघून जातो. सुखोपभोगाचा काल आपल्या वांट्यास फारच थोडा येतो; यासाठीं शहाण्यानें तो फुकट जाऊं देतां कामा नये. तूं मजवर प्रीति करितेस असें कळल्यानें आनंद होईलच, पण तूं माझी असें ह्मणण्याचा सुदिन कधीं प्राप्त होईल याची मी वाट पहात आहें.

त्रिपुरसुंदरी—प्रतापसिंगजी, ज्यापेक्षां माझ्या आईबापांनीं तुह्माला कन्यादानाचें वचन दिलेलें आहे, त्यापेक्षां योग्य समय आला ह्मणजे ती गोष्ट घडून येणारच आहे. पण, आपल्याभोंवतीं आज सैन्याच्या वेढ्याबरोबर दुसऱ्या अनेक संकटांचा वेढा पडला आहे. तो समूळ उठल्याखेरीज पाणिदान करावयाचें नाहीं, असा माझा पण आहे. तुह्मी पराक्रम करून आपल्या बाहुबलानें शत्रूचा वेढा उठवून त्याला किल्ल्यापासून हांकून लावाल तरच मी तुमची ह्मणवीन, आणि माझें सर्वस्व तुह्मास अर्पण करीन.

प्रतापसिंग—पण, यापासून आपल्या दांपत्यसुखाला विलंब लागेल. अशा अविवाहित स्थितींत मजकडून जो पराक्रम होईल त्यापेक्षां विवाहित स्थितींत चांगला होणार नाहीं, अशी तुला शंका वाटते कीं काय?

त्रिपुरसुंदरी—चांगला होईल कीं कसा होईल हें माझ्यानें सांग-

वत नाहीं; पण, शूर पुरुषाचें पाणी पाहून मी त्याला पाणिदान करणार. तुह्मी मर्द गाजी असल्याची कीर्ति मीं ऐकिली आहे, तरी, माझ्या डोळ्यांना ती प्रत्यक्ष दिसली पाहिजे. या वेळेस घोडामैदान जंवळ आहे. प्रतापसिंग या नांवाप्रमाणें कृति करून दाखविण्याला ही संधि उत्तम आहे. प्रत्यक्ष कृति करून दाखवा, मग लग्नाची गोष्ट बोला.

प्रतापसिंग—असें, असें. सुंदरी, एकूण मी तुझ्या प्रीतीला खरोखर पात्र आहें अशी तुझी आधीं खातरी करून दिली पाहिजे असें तुझें ह्मणणें आहे; पण, ही तुझी मागणी जरा अविचाराची आहे असें मला वाटतें.

त्रिपुरसुंदरी—यांत अविचार कसचा? तुमच्यासारख्या शूर पुरुषाला यांत भारी वाटण्यासारखें कांहीं नाहीं. हातीं शस्त्र धरून शूरत्व करून दाखविण्यांतच प्रतापशूराला भूषण आहे.

प्रतापसिंग—तुझ्याबरोबर माझा विवाहविधि होतांच तुझी खातरी करून देईन कीं, रजपूताच्या नांवाला शोभण्यासारखाच या प्रतापाचा प्रताप आहे.

त्रिपुरसुंदरी—तुह्मी ह्मणतां तें कदाचित् खरें असेल, पण बाहेरचा वेढा कांहीं अझून उठला नाहीं. तो यवन एथून जोंपर्यंत कोणीं उठवून लावला नाहीं, किंवा मारला नाहीं, तोंपर्यंत माझ्या लग्नाची गोष्ट बोलूं नका. प्रतापसिंगजी, तुमची तलवार त्या दुष्टाच्या छातींत शिरण्याबरोबर मी तुमची झालें असें खास समजा. तुमचें काम आधीं तुह्मी करून दाखवा.

अकबरबादशाहाच्या सैन्यांत एक रजपूत जवान शिपाई होता. त्याचें नांव माधवसिंग. तो चितूरकिल्ल्यावरची नोकरी

सोडून देऊन बादशाहाच्या फौजेंत जाऊन राहिला होता. त्यानें आपल्या ज्ञातभाईंशीं निमकहराम होण्याचें कारण असें झालें होतें:—

किल्लेदाराची धाकटी मुलगी त्रिभुवनसुंदरी. तिजवर त्याचें मन फिदा झालें होतें. तिचेंही मन त्याजवर लागलें होतें. पण माधवसिंगाचें कुल, शील आपल्या बरोबरीचें नसल्यामुळें तिच्या आईबापांच्या मनांत त्याला आपला जामात करण्याचें येईना. मातापितरांस तो वर पसंत नव्हता; ह्मणून, तिनें त्याचा नाद सोडून दिला होता. पण, ही गोष्ट माधवसिंगाच्या मनाला फार लागली. तिचा आपला विवाहसंबंध होण्याची आशा राहिली नाहीं, ह्मणून तो फार खिन्न झाला. आणि बसंतसिंगाची नोकरी सोडून तो शत्रुसैन्यांत सामील झाला.

तापट स्वभावाचे योद्धे असतात त्यांचें माथें फिरून जाण्यास उशीर लागत नाहीं. तो लागलाच निमकहरामी करण्यास प्रवृत्त झाला. तो शत्रूला मिळून जाऊन आपल्या घरावर आपणच विस्तव ठेवण्यास सिद्ध झाला. वेढ्याचें काम शेवटास जाण्यास जीं जीं साधनें कमी होतीं तीं तीं सर्व त्यानें शत्रूला दाखवून दिलीं. अकबर मोठा चतुर व धूर्त राजा होता. माधवसिंगाच्या पाठीवर हात फिरवून आपल्याला उपयोगी माहिती होती ती सर्व त्यानें त्याजकडून काढून घेतली. त्यानें आपल्या कामापुरतें त्याला हाताशीं धरिलें, तरी आपल्याकडचा भेद त्याला कळूं दिला नाहीं, आणि त्याजवर त्यानें विशेष विश्वासही ठेविला नाहीं. तो पुनः तिकडचा भेद्या होऊन आपल्याकडचा बेत चितूरच्या किल्लेदारास कळवील अशी त्याला सवडच साधूं दिली नाहीं. बादशाहाची आपल्यावर पूर्ण कृपा असून आपल्यावर त्याचा भरंवसा चांगला बसला आहे अशा भ्रमांत तो होता.

पण, पुढें तो भ्रमाचा भोंपळा फुटला. आपल्याविषयीं बादशाहाचें मन आपल्यास वाटतें तितकें स्वच्छ नाहीं असें त्याच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें. तसें कळतांच त्याच्या अंगाचा संताप झाला. ज्यापक्षीं आपल्या वर्तनाचा बादशाहाच्या मनांत किंतु आला आहे, त्यापक्षीं आतां त्याच्याशींही दगाबाजी केली पाहिजे असें त्याच्या मनानें घेतलें. तो अत्यंत खुनशी व तामसी स्वभावाचा मनुष्य होता. मनांतला दुष्ट हेतू सिद्धीस नेण्यासाठीं तो मोठ्या धाडसाचें एक कृत्य करण्यास प्रवृत्त झाला. एका कामांत दोन कामें उरकून घेण्याचा त्याचा विचार ठरला. पुनः किल्लेदाराकडे जाऊन बादशाहाचीं छिद्रें तिकडे कळवून त्याचें मन आपल्याकडे वळवावें आणि त्याला सांगावें कीं, तूं त्रिभुवनसुंदरीला मला देण्यास कबूल असशील, तर तुझा शत्रू बादशाहा याला मी ठार मारून येतों. असें केलें ह्मणजे बादशाहाचा सूड उगवून किल्लेदाराची मुलगीही बगलेंत मारतां येईल.

पण, चितूरच्या किल्ल्यांत पुनः माधवसिंगाचा प्रवेश होतो कसा? ही अडचण प्रथमदर्शनीं दत्त ह्मणून त्याच्या दृष्टीसमोर उभी राहिली. ज्या बाजूला तटाची भिंत फार उंच होती आणि जिकडून शत्रूचे लोक वर चढून येण्याचा संभव नव्हता, त्या बाजूकडे किल्लेदारानें शिपाई थोडे ठेविले होते. आणि तिकडच्या अंगाला भीति नसल्यामुळें तेथील शिपाईलोकही गाफील रहात असत. त्या वाटेनें वर चढून जाण्याचा माधवसिंगाचा निश्चय झाला. मग वीत दीडवीत लांबीच्या कांहीं लोखंडी मेखा त्यानें आपल्याबरोबर घेतल्या, आणि एका काळोख्या रात्रीं कोणालाही कळूं न देतां तो त्या तटाच्या भिंतीजवळ गेला. रात्रीं लष्करांतून गेलों तर आपल्याला अडवितील ह्मणून दिवसाढवळ्या कांहीं बहाणा करून राजरोस रीतीनें पहारेकऱ्यांच्या अंगावरून पुढें निघून गेला. तो

तटाच्या भिंतीपाशीं जाऊन पोहोंचला. ती तटाची भिंत सुमारें ८० फूट उंच होती. एकावर एक धोंडे रचूनच ती तटबंदी केलेली होती. धोंडे चुन्यांत बसवून मजबूद केलेले नव्हते. दोन धोंड्यांच्या मध्यें मोठमोठ्या फटी होत्या. त्या वरपर्यंत होत्या. प्रथमच्या फटींत त्यानें एक मेख मारिली, ती जमिनीपासून दीड पावणेदोन हात उंचीवर असून तिजवर तो चढून उभा राहिला. पुनः वीत दीडवीत उंचीवर आणखी एक मेख ठोकून तिजवरही तो चढला. हें काम अतिशय जीवावरचें होतें, तरी अशाच रीतीनें त्या अंधाऱ्या रात्रीच्या पोटीं मेखा मारीत व चढत तो तटबंदीच्या भिंतीवर जाऊन पोहोंचला.

एकदां एकाद्याची एकाद्या कामांत एकतान वृत्ति झाली ह्मणजे पुढें कितीही संकटें आलीं तरी त्याला त्याचें भान रहात नाहीं, असें ह्मणतात तें खरें. इकडे त्याचें भिंतीला मेखा मारण्याचें व चढण्याचें काम अंधेरामध्यें धीरे धीरे चाललें असतां वरचा पहारेवाला शिपाई रात्रीच्या निवांत वेळीं मोठ्यानें ताना घेत पहारा करीत होता. ही गोष्ट माधवसिंगाच्या फारच पथ्यावर पडली. मेखा मारतांना थोडासा नाद निघत होता तो गाण्याच्या नादांत पहारेवाल्याच्या लक्षांत आला नाहीं, ह्मणून माधवसिंगाचें वर चढून जाण्याचें काम सिद्धीस गेलें.

भाग चौथा.

माधवसिंगाला देहांतप्रायश्चित्त.

भिंत चढून जातांना माधवसिंगानें आपल्या अंगावरचे सर्व कपडे काढून टाकले होते. एक लंगोटा मात्र कसला होता. अंधारांत भिंतीकडे कोणाची नजर जाऊं नये ह्मणून त्यानें ही सावधगिरी केली होती. पहारेवाल्याचा सफेत पोषाख असल्यामुळें तो मात्र माधवसिंगाला काळोखांत दुरूनही स्वच्छ दिसला. तो वर जाऊन उभा राहिला तेव्हां पहारेकरी शिपाई मागें पुढें फिरून खडा पहारा करीत होता. त्याची नजर चुकवून झट्दिशी खालीं उडी मारून पहारेवाला उभा होता तेथें तो एकाद्या संभावित मनुष्याप्रमाणें त्याच्या समोर जाऊन उभा राहिला, आणि किल्ल्यावरच्या मनुष्याप्रमाणें त्याच्याशीं बोलत उभा राहिला. हा कोणी शत्रूकडचा मनुष्य असेल असा त्याला तिळमात्र संशय आला नाहीं. तो पहारेवालाही रजपूत होता. यामुळें आपल्या शिबंदीपैकींच हा एक शिपाई असेल असें समजून त्यानें त्याची चौकशी केली नाहीं. त्याला त्यानें पुढें खुशाल जाऊं दिलें. तेथून थोड्या अंतरावर एक शिवालय होतें. तेथें तो प्रातःकालपर्यंत पडून राहिला. पहांटेस उठून तो किल्लेदाराच्या भेटीस गेला, आणि ह्मणाला—किल्लेदारसाहेब, पुन्हा मी किल्ल्यांत कां आलों आणि कसा आलों याचें तुह्माला आश्चर्य वाटेल. मी

दगलबाज मनुष्य आहें अशी तुमची समजूत झाली असेल; पण, ती समजूत खोटी व चुकीची आहे अशी आतांच्याआतां तुमची खातरी करून देतों. तुमचा चितूरगड जमीनदोस्त करण्याचा बादशाहाचा निश्चय झाला आहे. तरी त्याचा बचाव करण्याची किल्ली माझ्या खिशांत मी घालून आलों आहें.

बसंतसिंग—जो दगलबाज मनुष्य एकदां आपला पक्ष सोडून शत्रूला जाऊन मिळाला त्याजवर पुनः कोण भरंवसा ठेवील ?

माधवसिंग—किल्लेदारसाहेब, मजपासून तुमचा पुष्कळ फायदा होण्यासारखा आहे. मी शत्रूच्या छावणींत जाऊन राहिल्यामुळें त्याचीं वर्मस्थानें मला खडानखडा कळून चुकलीं आहेत. मी तुह्मांला अशी छानदार युक्ति सांगतों कीं, तिच्या योगानें शत्रूनें आपलें लष्कर उठवून चालतें व्हावें. माझी शकल ग्रहण कराल तर तिजपासून किल्ल्यांतील लोकांचे प्राण वांचतील, आणि किल्ल्याचाही नाश होणार नाहीं.

बसंतसिंग—तू यापुढें आमच्याशीं दगलबाजी करणार नाहींस आणि इतःपर तुजवर भरंवसा ठेवण्यास हरकत नाहीं अशी माझी खातरी होण्यासाठीं प्रथम तू तिकडे जाऊन शत्रूच्या नाशाचीं व आमच्या बचावाचीं कोणतीं साधनें मिळविलीं आहेस तीं सांग पाहूं.

माधवसिंग—किल्ल्यांतील एकंदर लोकांचा व तुमचा फायदा होईल अशी एक सूचना करण्यासाठीं मी फिरून तुह्मांकडे आलों आहें.

बसंतसिंग—कोणती युक्ति योजून आला आहेस हें अगोदर मला सांग.

माधवसिंग—एका गोष्टीचें मला वचन द्याल तर तुमचा शत्रू बादशाहा याला ठार मारून येण्याला मी तयार आहें.

बसंतसिंग—कसलें वचन पाहिजे तें मला आधीं स्वच्छ कळलें पाहिजे.

माधवसिंग—मीं ही कामगिरी बजाविली तर तुह्मीं आपली त्रिभुवनसुंदरी मला दिली पाहिजे.

बसंतसिंग—एवढ्या मोठ्या कामगिरीला तू मागतोस हें बक्षीस अगदींच थोडें आहे असें मी समजतों. एक नाहीं अशा दहा मुली दिल्या तरी तुझ्या उपकाराची फेड होणार नाहीं! यवनराजा माझ्या किल्ल्याला वेढा देऊन बसला आहे. याला तू ठार मारून आलास तर तुला मी आपली त्रिभुवनसुंदरी देईन. इतकेंच नाहीं, तर तिच्याबरोबर तुला चांगलें आंदणही देईन.

माधवसिंग—तें काम मजकडे लागलें. त्याला जीवंत ठेवणें किंवा मारून टाकणें ही गोष्ट माझ्या खुषीवर अवलंबून आहे.

बसंतसिंग—तू प्रथम मजवर नाखुष होऊन माझा सूड उगविण्यासाठीं शत्रूला जाऊन मिळालास अशी माझ्या दिलाची पक्की खातरी आहे. हें तुला नव्यानें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. एकदां एकाद्याच्या अंतःकरणांत कोणतीही अढी बसलेली असली ह्मणजे ती काढून टाकण्याचें काम परम दुर्घट आहे. तुझ्याविषयीं माझें मन दूषित झालेलें अद्याप कायम आहे. तें फिरण्यासारखें नाहीं, तरी तू जें काम करीन ह्मणतोस तें शेवटास नेशील तर मात्र मनांतील किंतू काढून टाकून मी दिलेलें वचन पुरें करीन.

याप्रमाणें किल्लेदाराचें वचन मिळतांच माधवसिंगाला फार समाधान वाटलें, परंतु आधीं एक वेळ त्रिभुवनसुंदरीची भेट व्हावी अशी त्यानें आपली इच्छा दर्शविली. त्या वेळेस—

बसंतसिंग—छे ! छे ! भेटीची गोष्ट सध्यां बोलूंच नको. अजून तुझ्यावरचा दगलबाजीचा आळ नाहींसा झाला नाहीं. तो जेव्हां नाहींसा करशील तेव्हांच तुझी व तिची भेट होईल.

माधवसिंग—काय ? एकूण माझ्या प्रामाणिकपणाचा तुह्माला अजून अंदेशा आहे ?

बसंतसिंग—तुझ्या बोलण्याचा प्रत्यय येईपर्यंत तुजवर माझा भरंवसा कसा बसेल ? तू चितूराहून नाहींसा झालास, परंतु तुझ्या नांवाला डाग लागण्यासारखें वर्तन करण्याचा तुझा इरादा नव्हता, अशी माझ्या मनाची खातरी होई-पर्यंत तू फितूरी मनुष्य आहेस, अशा दृष्टीनेंच मी तुज-कडे पाहीन.

माधवसिंग—तर मग किल्लेदारसाहेब, मी जर तुमच्या दृष्टीनें दगलबाज व फितूरी मनुष्य आहें, तर मला जीवंत ठेव-ण्यापेक्षां तटावरून कडेलोट करून खंदकांत टाका ह्मणजे मी सगळ्या संकटांतून मुक्त होईन !

बसंतसिंग—छे ! छे ! तसें मी करणार नाहीं. तूं आपल्या ध-न्याच्या व देशाच्या कल्याणासाठीं हें जोखमीचें काम पतकरिलें आहेस; ह्मणून, या कामांत तुला अडथळा करण्याचें मी कधीं करणार नाहीं.

माधवसिंग—उद्यां चंद्रास्त झाला नाहीं तोंच तुमचा शत्रू मोंगल बादशाहा जर या दुनयेंतून मीं नाहींसा केला, तर तुमचा मजवर पूर्ववत् विश्वास राहील, असें मला आश्वा-सन मिळालें पाहिजे.

बसंतसिंग—तू आमच्या दुस्मानाला मारून टाकिलेंस तर तुजवर माझा व माझ्या लोकांचा भरंवसा पूर्ववत् राहील, असें मी तुला वचन देतों.

इतकें भाषण झाल्यावर तो पुनः अकबराच्या छावणींत जाऊन घुसला. तो छावणींतून एकाएकीं नाहींसा झाल्याची बातमी अकबराला लागलीच समजली होती; ह्मणून, तो छावणींत जाण्याबरोबर त्याला तिकडचे लोक शाहापुढें घेऊन गेले. तो पुढें येऊन उभा राहिल्यावर त्याचा चेहरा त्यानें सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिला; पण, त्या धाडसी रजपूतानें आपला चेहरा तिळमात्र बदलला आहे असें दिसूं दिलें नाहीं.

अकबरशाहा—काय रे हरामखोरा, तू काल रात्रीं आमच्या छावणींतून एकाएकीं नाहींसा झाला होतास याचें कारण काय? तू रात्रीं कोठें व कशासाठीं गेला होतास?

माधवसिंग—आप खावंदांच्या हितासाठींच मी छावणी सोडून बाहेर गेलों होतों.

अकबरशाहा—आमचा लष्करी कायदा मोडून कोणी आमचें हित करीत असला तरी तसल्या हिताची आह्माला गरज नाहीं.

माधवसिंग—खावंद आमचे दुस्मान आहेत, तरी आप हुजूरच्या फायद्याकरितां मी चितूर किल्ल्यांत जाऊन हेराचें काम करून आलों. यांत मीं खोटें काम कोणतें केलें?

हें ऐकून बादशाहा क्षणभर स्तब्ध राहिला; परंतु, त्याची नजर एकसारखी त्या दगेखोराच्या चेहऱ्याकडे लागली होती. जणूं त्याच्या चेहऱ्यावर लिहिलेलीं अक्षरें तो लक्ष लावून वाचीत होता. मग तो ह्मणाला, 'तू तेथें जाऊन काय करून आलास? तिकडची नवीन खबरबात कोणती आणिली आहेस?'

माधवसिंग—नवीन वर्तमान एवढेंच समजलें आहे कीं, कि-

ळ्यांतील चांगले निवडक निवडक बहाद्दर शिपाई एकीकडे काढून त्यांसहवर्तमान बाहेर पडून बसंतसिंग किल्लेदार उद्यां आपल्यावर छापा घालणार आहे. लढतां लढतां सर्वजण रणांगणावर पडूं, पण शत्रूला शरण जावयाचें नाहीं, असा किल्लेदाराचा दृढ संकल्प झाला आहे. आपल्याला गुप्त रीतीनें ठार मारण्यासाठीं त्यानें एक मारेकरीही तयार करून ठेविला आहे.

बादशाहा—तो मारेकरी कोण व कोठें आहे याची तुला कांहीं माहिती आहे का ?

माधवसिंग—तो खावंदांच्या छावणींतच कोठें तरी गुप्त रीतीनें लपून बसला आहे, अशी बातमी मिळाली आहे.

अकबर फार धूर्त पुरुष होता. तो असल्या क्षुद्रबुद्धि मनुष्याच्या कपटी वर्तनानें फसण्यासारखा नव्हता. त्याला मनुष्यस्वभावाचीं स्वरूपें चांगलीं ओळखितां येत होतीं. मी परधर्मी मुसलमान राजा असून याचें कांहींएक हित नसतां केवळ माझ्या हितासाठींच हा रजपूत शिपाई आपला जीव धोक्यांत घालण्याचें धारिष्ट करील असें कधीं घडणार नाहीं, अशी त्याच्या मनाची पक्की खातरी होती, तरी त्यानें आपलें हृद्गत माधवसिंगाला कळूं दिलें नाहीं. मनांत आलेले विचार मनांतच दाबून झांकून ठेविले, आणि माधवसिंग तीर मारण्याच्या कामांत प्रवीण असल्याचें त्याला कळलें होतें, ह्मणून अकबर त्याला ह्मणाला— 'माधवसिंग, तू आपला तीरकमठा घेऊन मजबरोबर शत्रूच्या किल्ल्याजवळ चल.' त्यानें आपल्याबरोबर अगदीं थोडे लोक घेऊन तो किल्ल्याकडे चालत गेला. त्याच्या मागून घोडा हातीं धरून त्याचा मोतद्दारही चालला होता.

किल्ल्यापासून एका बाणाच्या टप्प्यांत सर्व मंडळी जाऊन

पोहोंचली. शत्रूकडची एक लहानशी टोळी आपल्यावर हल्ला करण्यासाठीं पुढें वाढून येत आहे असें किल्ल्यावरील शिपायांनीं पाहून ते त्या बाजूच्या तटबंदीवर भराभर गोळा झाले. किल्लेदार भला उंच व धिप्पाड पुरुष होता; यामुळें, तो सर्वांमध्यें ठळक दिसत होता. त्याला पाहून—

अकबरशाहा—माधवसिंग, आतां तुझें बोलणें खरें करून दाखविण्याचा हा वखत आहे. तो पहा किल्लेदार बसंतासिंग तटावर उभा आहे. त्याचा नेम धरून नेमका तीर मार, आणि तुझें हस्तकौशल्य कसें आहे तें मला दाखीव. उशीर लावूं नको.

बादशाहाचा हुकूम होतांच कमानीला तीर जोडून नेम धरण्याचा त्यानें आव घातला. अकबरशाहाचा घोडा हातीं धरून कांहीं अंतरावर मोतद्दार मागें उभा होता. त्याजकडे तो हळू हळू पाठीमागें सरला. बादशाहाची मंडळी उभी होती, तिच्या डाव्या अंगाला पांच चार हातांवर तो उभा राहिला. मोतद्दाराच्या नजीक उभा राहून माधवसिंगानें धनुष्याला बाण जोडला, आणि प्रथम किल्ल्याच्या तटबंदीकडे त्यानें त्याचा नेम धरिला. त्याच्या शरसंधानाकडे बादशाहाची व इतर मंडळीची नजर लागली होती. आतां पाव अर्ध्या क्षणांत त्याचा बाण सूंसूं करीत तटबंदीकडे जाईल असें मंडळीला वाटत होतें. इतक्यांत माधवसिंगानें एका एकीं बाजूला वळून तोच बाण त्यानें अकबरशाहावर सोडला. तो त्याच्या खांद्याच्या हाडांत जाऊन घुसला. लगेच त्यानें आपलें धनुष्य खालीं टाकून देऊन कमरेची कट्यार उपसून ती मोतद्दाराच्या छातींत खुपसली. मग त्यानें हातीं धरलेल्या घोड्यावर स्वार होऊन घोड्याच्या बरगडींत टांचा मारून तो बिजेसारखा

चितूराकडे निघून गेला. हा प्रकार घडण्यास एकदोन अंक मोजण्याइतकाही काळ लागला नाहीं.

शाहाजवळ कांहीं सरदार उभे होते ते वेड्यासारखे एकमेकांकडे (इकडे तिकडे) पाहात उभे राहिले. शाहाचे डोळे क्रोधानें लालभडक झाले; पण, त्यानें तोंडांतून एक अक्षरही काढलें नाहीं. तो तसाच मुकाट्यानें आपल्या तंबूवर चालत गेला. तेथें त्याच्या खांद्यांत घुसलेला बाण ओढून काढला. कांहीं दिवस त्या व्यथेनें तो पलंगावर पडून राहिला. बाहेर पडण्याचें त्याला अवसान राहिलें नव्हतें. जखम भरून चांगली बरी होण्याला सुमारें पंधरा दिवस लागले.

तिकडे बाण मारून माधवसिंग चितूरच्या वेशीजवळ दौडत गेला. तो आपलाच मनुष्य आहे असें समजून वेशीचा दरवाजा उघडून आंतील लोकांनीं त्याला आंत घेतलें. त्याची वर्दी वेशीवरच्या अंमलदारानें लागलीच किल्लेदारास दिली. माधवसिंग किल्लेदारास जाऊन भेटला. तेव्हां—

माधवसिंग—किल्लेदारसाहेब, आपण सांगितलेली कामगिरी बजावून मी आलों. आतां आपलें वचन पुरें करा. आंताच्याआतां तुमच्या त्रिभुवनसुंदरीला माझ्यापुढें आणून उभी करा. एका बाणानें तुमच्या मुख्य शत्रूला ठार करून आलों.

बसंतसिंग—तूं कदाचित् बाण मारला असशील; पण, त्यानें तो ठार झाला असें कशावरून ?

माधवसिंग—हें काय विचारतां ? तो आतां जीवंत असल्याची शंका सुद्धां मनांत आणूं नका. माझा बाण, आणि तो वायां जाईल ?

बसंतसिंग—तूं केलेला करार बरोबर रीतीनें पूर्णतेस नेलास

अशी माझी पक्की खातरी होईल, तरच तुला दिलेलें वचन पुरें करीन.

या गोष्टीला कांहीं दिवस झाले. चितूरांत पक्की बातमी कळेपर्यंत किल्लेदारानें माधवसिंगाला नजरकैदेंत ठेविलें होतें. शहरांत बातमी पसरली कीं, बादशाहाला बाण लागला होता खरा; पण, ती जखम बरीच बरी होत चालली आहे.

बसंतसिंग—(मग माधवसिंगाला आपल्या पुढें बोलावून नेऊन) तूं पतकरलेली कामगिरी तुझ्या हातून बरोबर झाली नाहीं. (कपाळाला आंठ्या घालून) तेव्हां दिलेलें वचन पुरें करण्याच्या बंधनांतून मी मुक्त झालों. तुझ्या कृतीनें तूं दोघांशींही दगलबाजी केलीस. त्याचा आतां तुला मी मोबदला देतों. तूं निमकहरामपणा केला होतास, तरी सोंपलेलें काम तुझ्या हातून चांगलें शेवटास जातें तर त्यांत तुझा आपमतलब होता तरी तुला जीवदान देऊन माझी त्रिभुवनसुंदरीही तुला अर्पण करावी लागती; पण, तसें करण्याचें आतां प्रयोजनच राहिलें नाहीं. तू विश्वासघातकी आणि फितूरी मनुष्य आहेस, सबब तुला मृत्यूचीच शिक्षा देणें रास्त आहे.

इतकें बोलून किल्लेदारानें बादशाहाच्या नांवाचा एक खलिता लिहून बरोबर दहा वीस असामी शिपाई देऊन माधवसिंगाला अकबराकडे रवाना केलें. खलित्यांत त्यानें लिहून कळविलें कीं, या दगलबाज मनुष्याला तुह्मांकडे पाठविलें आहे. त्याला तुह्मांस योग्य वाटेल ती शिक्षा देण्यास तुह्मी मुखत्यार आहां! यानें दोहोंकडेही दगलबाजीचें वर्तन केलें आहे!

बादशाहा खूष होऊन त्यानें किल्लेदाराला बहुमानाचें उत्तर देऊन कैदी माधवसिंगाबरोबर गेलेले शिपाई परत पाठविले. पुढें

बादशाहानें एक मदोन्मत्त हत्ती आपल्या समोर आणविला. त्याच्यापुढें जाऊन उभा रहा ह्मणून माधवसिंगाला त्यानें हुकूम केला. त्याला त्याची बिलकूल भीति वाटली नाहीं. त्याच्या चेहऱ्याचा यत्किंचितही रंग बद्दलला नाहीं. तो आपले हात एकांत एक गुंडाळून छाती पुढें करून त्या गजराजापुढें जाऊन उभा राहिला. एक वेळ त्यानें बादशाहावर तिरस्कारपूर्वक नजर फेंकिली. तींत त्यानें स्पष्ट दर्शविलें कीं, मृत्यु मृत्यु ह्मणजे कःपदार्थ! मी त्याला रतीभरही भीत नाहीं! मग बादशाहाचा माहुताला करांगुलिनिर्देश होण्याबरोबर हत्तीच्या कानशिलांस त्यानें दोहींकडून अंकुश टोंचून तो कैद्याच्या अंगावर सोडला. त्यानें त्याला एका क्षणांत आपल्या सोंडेंत गुंडाळून घेऊन जमिनीवर उताणा पाडून त्याच क्षणीं त्यावर पाय दिला! त्याबरोबर त्याची शेंदाडासारखी स्थिति झाली! त्या निमकहराम रजपूताचा अशा रीतीनें अंत झाला!

भाग पांचवा.

अकबराला ठार करण्याचा दुसरा प्रयत्न.

चितूरच्या वेढ्याचें व लढाईचें काम बादशाहानें अधिक जोरानें चालविलें. त्यानें आपल्या सरदारांस हुकूम दिले कीं, मोर्चेबंद्या बांधून फौजेनें किल्ल्याकडे चाल करावी. ते एक एक गोळीच्या टप्यावर मोर्चेबंद्या करीत गेले. त्यांच्या आश्रयानें शिपाई लोक किल्ल्याच्या तटबंदीला जाऊन भिडले. नंतर सुरुंग्यांनीं पुढें चाल करून तटाच्या भितीच्या पायाशीं कांहीं सुरुंग पाडून त्यांत त्यांनीं दारू भरून ठेविली. सुरुंगांना प्रथम बत्ती देऊन हल्ला करणारे शिपाई पुढें वाढत गेले. सुरुंग्यांनीं प्रत्येक बुरजाखालीं ठिकठिकाणीं सुरुंग भरून ठेविले होते.

चितूरचा किल्ला पाडाव केल्याखेरीज माघारें फिरावयाचें नाहीं अशी अकबरानें प्रतिज्ञा केली होती. या कामांत कितीही घस सोसावी लागली, कितीही पैसा खर्च करावा लागला व कितीही मनुष्यहानि झाली, तरी हार घ्यावयाची नाहीं, असा त्याचा दृढ संकल्प झाला होता. सुरुंग पाडण्याच्या कामावर त्याची स्वतःची पैरवी होती; यामुळें, तें काम सुरुंग्यांनीं फारच जलद व चांगलें केलें होतें. शत्रू अगदीं तटाशीं येऊन भिडला असें पाहून, किल्ल्यावरच्या रजपूतांनीं तटावरून श्रावण-झडीप्रमाणें गोळ्यांचा वर्षाव केला. त्यांनीं गोळीबाराचा मारा

एकसारखा चालू ठेविला. अकबराची फौजही शिपायगिरींत चांगली नाणावलेली होती. तिनें किल्ल्यावरच्या माराला बिलकूल जुमानलें नाहीं. रजपूतांचा मारा मंद पडत चालला.

बादशाहा स्वतः उभा राहून आपल्या फौजेला उत्तेजन देत होता; यामुळें, फौजेला व सुरुंग्यांना अधिकच हुरूप येऊन त्यांनीं आपलें काम फारच तत्परतेनें व सुरेख रीतीनें केलें. मोंगल शिपायांनीं आपलें प्रचंड बाहुबल व्यक्त करून दाखविलें. किल्ल्यांतून जितके हल्ले त्यांच्यावर झाले तितके सर्व त्यांनीं माघारे फिरविले. रजपूतांच्या शौर्यश्रीला त्यांनीं अगदीं निस्तेज करून टाकलें. अकबरशाहा आपल्याकडचा कोण सरदार लढाईचें काम कसें करीत आहे हें लक्षपूर्वक पहात होता. त्याचें लक्ष नुसतें सरदारांवरच होतें असें नाहीं. कोणत्या शिपायानें ध्यानांत ठेवण्यासारखी मर्दुमी केली हेंही त्याच्या लक्षांत होतें; यामुळें, शिपायांचें प्रेम बादशाहाच्या ठिकाणीं फारच जडून प्रत्येक शिपाई उष्ट्या झुंजाला न शिवतां सवतें सवतें यश संपादण्यासाठीं झटूं लागला, यामुळें सर्वांमध्यें वीरश्री उत्पन्न झाली. ती चढाओढ पाहून बादशाहा खूषखूष झाला. तें त्यांचें अचाट कर्म पाहून चितूरच्या बहाद्दर रजपूत शिपायांनींही आश्चर्यानें तोंडांत बोटें घातलीं. शत्रू जों जों नजीक भिडत चालला आणि त्याची जों जों सरशी होत चालली, तों तों रजपूतांमध्यें मोठी गडबड उडाली. त्यांनीं तटावरून शत्रूवर वरचेवर केलेले हल्ले अगदीं निष्फल झाले. किल्लेदाराची शूर पत्नी गुलाबबाई ही रोज तटावर उभी राहून लोकांना उत्तेजन देऊन आपल्या पतिराजाला मदत करीत होती. अशा शूर स्त्रीला अबला कोण ह्मणेल? शेवटीं अकबराच्या शिपायांनीं तटाला शिड्या लावून वर चढण्याचा प्रयत्न चालविला; पण, वरच्या शिबंदीनें तो प्रयत्न सिद्धीस जाऊं दिला नाहीं. श-

त्रूचे कांहीं लोक मोठ्या कष्टानें भिंतीवर जाऊन उभे राहिले, तेव्हां किल्लेदाराच्या शूर स्त्रीनें त्यांपैकीं कैक शिपायांना आपल्या हातानें तटावरून खालीं ढकलून दिलें ! याप्रमाणें पुरुषाचें शौर्यकर्म त्या स्त्रीनें आरंभिलें.

गुलाबबाई—साहेबजी, एक वेळ दुस्मानाच्या गोटांत जाऊन त्याच्या काळजाला हात पोहोंचतो कीं नाहीं, हें पाहावें अशी मला इच्छा झाली आहे. मला तिकडे जाण्यास तुमची रजा मिळाली पाहिजे.

बसंतसिंग—गुलाब, तू त्याच्या काळजाला खचीत हात घालशील अशी तुझी खातरी असल्यास माझी ना नाहीं. जा पाहिजे तर, पण तूं त्याचा सूड घेण्यास युक्ति कोणती योजिली आहे ?

गुलाबबाई—युक्ति आयत्या वेळेस सुचेल ती खरी. मी प्रथम अकबरशाहाच्या डेऱ्यावर एकटी जाणार, मग या किल्लेदारणीच्या हातानें जें काय घडेल तें पहालच !

शत्रूच्या गोटांत जाण्याचा तिचा निश्चय झाला. मग तिनें सभ्य चालीचा शुभ्र पोषाक केला, आणि फुटक्या तीनसांजा रुद्रवीणा हातांत घेऊन ती एकटी बादशाहाच्या छावणीकडे निघाली. पस्तीस वर्षांच्या उमरींतही तिचें सौंदर्य कायम होतें. ती थोरल्या दरवाजानें आंत शिरूं लागली, तेव्हां संत्र्यानें तिला मज्जाव केलें. ती ह्मणाली, 'मी रुद्रवीणा वाजविण्याची कला शिकलें आहें. मौला अल्क़ाब् अकबरशाहाला आपल्या अंगचा थोडासा गुण दाखवावा ह्मणून एक स्त्री आली आहे अशी त्यांना वर्दी द्या.' ती एकटीच गेली होती, तिजबरोबर दुसरें कोणी नव्हतें, ह्मणून एकटीला आंत सोडिलें तर आपल्यावर जोखम नाहीं असें त्याला वाटलें, ह्मणून बादशाहाला तिच्या आगमनाची वर्दी

दिली. कोणी रुद्रवीणा वाजविणारी एक हिंदु स्त्री आपल्या अंगच्या गुणाची हजीरी द्यावी ह्मणून हुजूर कदमापाशीं येण्यास रजा मागत आहे, असें शाहाला कळविलें. बादशाहा दिवसा काम करून थकला होता. फार दिवसांपासून चितूराला गराडा दिला आहे; पण, या मोहिमेचा परिणाम कसा होणार या चिंतेंत तो निमग्न झाला होता. अशा समयास एकाद्या करमणुकीची कोणालाही आवश्यकता असतेच. तिची वर्दी मिळतांच आपल्या पुढें तिला रुजू करण्याची बादशाहानें परवानगी दिली. ती त्याच्या समोर जाण्याबरोबर तिची संभावितपणाची चर्या आणि भव्य मुद्रा पाहून तो चकित झाला. त्यानें लागलेंच ताडलें कीं, हिचा रुद्रवीणा वाजविण्याचा नेहमींचा धंदा नसावा. यांत कांहींतरी काळेंबेरें आहे. कांहीं दगाबाजीचा प्रकार असावा. त्यानें मग एका खास तैनातीच्या सरदाराला सक्त हुकूम दिला कीं, बायका असोत वा पुरुष असोत आणि ते कसलीही सबब सांगोत, माझ्या परवानगीवांचून आतां दरवाजांतून कोणालाही येऊं देऊं नये. नंतर तो तिच्याकडे वळून ह्मणाला, 'कां बाई, तुह्मी कोठें असतां ? इकडे कां आलां ? तुमची इच्छा काय आहे ?'

गुलाबबाई—गरीब परवर, आप खाविंदांची ज्यांच्यावर मर्जी बहाल होते, ते रंकांचे राव होतात. त्यांना मोठाल्या देणग्या मिळतात, अशी आप हुजूरची कीर्ति आहे. मी रुद्रवीणा वाजवीत असतें. आप हुजूर गुणपरीक्षक आहांत, ह्मणून या कदमापाशीं आलें आहें.

बादशाहा—ठीक आहे. मीं रुद्रवीणा बऱ्याच दिवसांत ऐकिला नाहीं. अशा जवळ येऊन बसा, आणि एक दोन रागदाऱ्या वाजवून दाखवा. तुमच्या स्वरूपाला अनुरूप तुमचा हा गुण असला तर खरोखर आह्माला ही एक क्षणभर करमणूकच होईल. मला या समयीं ती पाहिजेच आहे.

ती मग बादशाहाच्या समोर जाऊन बसली, आणि विण्याच्या तारा मिळवूं लागली. त्या वेळेस तो तिजकडे बारीक नजरेनें पहात होता. तेव्हां हा माझा कपटप्रयोग ओळखितो कीं काय, अशी तिला भीति वाटली; तरी, ती आपली चर्या बदलूं न देतां रागदारी काढूं लागली. प्रथम तिनें एक दोन राग छडून खडे केले. ते ऐकून अकबरशाहा खूष झाला. पुढें तिनें यमन, कल्याण, खमाज, वगैरे रागदाऱ्यांचें काम फारच उत्तम केलें. ती वाजविण्याच्या कामांत अगदीं गर्क झाली होती. इकडे बादशाहा तिचें वादनपटुत्व पाहून गारीगार झाला. बादशाहाला गाण्याचें व सतार, रुद्रवीणा, तौस, सारमंडळ, वगैरे वाद्यें वाजविण्याचें ज्ञान चांगलें होतें. त्यानें गायक लोकांसाठीं सुमारें २०० उडदू पद्यें स्वतः रचून ठेविलीं होतीं तीं अद्यापि गायनपटु लोकांच्या तोंडीं आहेत. त्याला गायन-वादन-शास्त्रांचें जितकें ज्ञान होतें, तितकें त्या कालीं कोणालाही नव्हतें. त्याच्या समोर नित्य गायन व वादन होत असे. असो. गुलाबबाईचा रुद्रवीणा चालत असतां आनंदाच्या भरांत तो आपलें देहभान विसरला. डोळे मिटून तो मान डोलवीत होता. ती संधी साधून तिनें हळूच आपली लहानशी लखलखीत कट्यार बाहेर काढली आणि ती त्याच्या पोटांत खुपसण्याच्या बेतांत होती, इतक्यांत त्याची नजर

---

१. ऐन-इ-अकबारींत लिहिलें आहे कीं, अकबरशाहाच्या पदरीं एकापेक्षां एक वरचढ असे छत्तीस गवई होते. त्यांमध्यें जगविख्यात तानसेन हा मुख्य होता. त्याच्या खालोखाल दुसऱ्या प्रतीचा रामदास ह्मणून होता. हिंदुस्तानांत तानसेनासारखा उत्तम गवई एक हजार वर्षांत दुसरा कोणी झाला नाहीं. बहुतेक सर्व गवई ग्वालेरकडचे राहणारे होते. एक कोट रुपये देऊन तानसेनास रेवाच्या राजानें नेलें होतें. परंतु अकबरशाहाला त्याच्यावांचून करमेना, ह्मणून पुनः त्यानें त्यास आपल्या दरबारीं बोलावून घेतलें.

तिजकडे जाऊन तिचें मणगट धरून तिच्या हातांतलें हत्यार त्यानें काढून घेतलें. मग—

अकबरशाहा—(मोठ्यानें हांसून) बाई, तुझ्या वादनपटुत्वाचा शेवट फार चांगला झाला!

गुलाबबाई—(तरी त्या स्त्रीनें न डगमगतां उत्तर केलें तें असें.) माझा मूळबेत होता तो फसला! उपाय नाहीं! आतां माझ्या कर्माचें फळ भोगण्यास मी तयारच आहें! आप हुजूरचा काय हुकूम असेल तो सुनवावा! मी मृत्यूची बिलकूल पर्वा करीत नाहीं. पुढचा परिणाम जाणूनच मीं या घोर कृत्याला हात घातला होता. मी सतीचें वाण हातीं घेऊनच आलें होतें. आतां तुह्मी पाहिजे तसे हाल करा व पाहिजे ती शिक्षा करा. त्याची मला फिकीर नाहीं. ज्यांना तुह्मी वेढा देऊन बसलां आहां त्यांच्या शौर्याची व सूडाची अटकळ या माझ्या धाडसावरून तुह्माला थोडीशी तरी करितां येईल! तुह्मी आह्मा मूर्तिपूजक हिंदूंचे कट्टे दुस्मन आहां. तुमचा सूड उगविण्यासाठीं चितूरचा लहान मोठा प्रत्येक प्राणी आपलें शिर हातीं घेऊन तयार झाला आहे. मृत्यु कोणत्याही रूपानें आला तरी त्याच्याशीं सामना करण्यास आमचे पुरुष, स्त्रिया व मुलें सिद्ध आहेत!

अकबरानें तिला कांहीं उत्तर दिलें नाहीं. फक्त तिला एका तंबूंत ठेवून रात्रभर तिच्यावर सक्त पहारा ठेविला होता. दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकालीं तिला मेण्यांत बसवून, व कांहीं शिपाई बरोबर देऊन तिला चितूरच्या रामपोळ दरवाजाजवळ सोडून दिलें. मेण्यांत बसवितांना त्यानें तिला आपल्या समोर आणवून इतकेंच सांगितलें कीं, 'मोंगलांचा बादशाहा स्त्रियांबरोबर लढण्यास आलेला नाहीं.' गुलाबबाई